

Хүндүлүг номчукчу!

2003 чылдың февраль 1-ден эгелеп, июнь айга чедир «Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылап турар. Чагыдар өртектери:

хууда чагыдыкчыларга чиигелде чокка — 200 рубль; алыр черин айтып чагыдарга — 176 рубль; пенсионерлерге — 171 рубль.

Организацияларга чагыдар өртээ — 264 рубль; редакцияның чагыдар өртээ — 125 рубль; почта чедирилгези дээш өртээ — 139 рубль.

“ШЫН” СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР!

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 10 (16620)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 28,
вторник

Ат салган шагы 20.30
Садар өртээ 3 рубль.

Бюджет—2003:

САЙГАРЫЛГАДА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитеттеринге бо чылда республиканың бюджетиниң дугайында болгаш 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар тодарадылгазының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкып турар.

Январь 22-де Хоойлужудулга палатазының Кадык камгалал, социал камгалал, күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитеттин даргазы, депутат Борис Күдеректин удуртулгазы-биле республиканың «2003-2007 чылдарда Антигепатит» деп тускай угланышкынныг программаны, 2002-2005 чылдарда ТР-ниң ажил чок чурттакчыларын ажилга хаара тударының талазы-биле база 2003 чылда республиканың ыяп-ла медицина камгалалының фондузунун тускай угланышкынныг программаларының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Январь 23-те депутат Василий Иргиттин удуртуп турары Бюджет, саң-хөө, үндүрүглер болгаш банк ажил-чорудулгазының талазы-биле комитеттин хуралына «Девискээр-орук фондузунун бюджетиниң эрткен чылда күүселдезиниң база 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар тодарадылгазының дугайында» кириген төлөвилелди сайгарган.

Ол-ла хүн Күрүне тургузуунун болгаш девискээрлер аразына харылзаалар талазы-биле комитетке депутат Анатолий Дамба-Хуурактын даргалааны-биле «Дээди Хурал дугайында» ТР-ниң Хоойлузун сайгарып көргөн. Анаа Төлөлекчилерин тус чер хуралының депутады сонгукчуларның бүзүрелин чидирген таварылгада ажылындан хостаар дээн чүүл Федералдыг хоойлужудулгага дүшпес болганы-биле күш чок деп санаттынып турарын чугаалаан.

Январь 24-те Хоойлужудулга палатазынга Төлөлекчилериниң тус чер хуралдарының даргаларының болгаш бюджет талазы-биле комиссия даргаларының семинар-хуралы болуп эрткен. Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюндан аңгыда, илеткелдерни палатаның комитеттер даргалары кылган.

Январь 27-де Хей-ниитиниң айыыл чок чоруу, эрге-хоойлу болгаш кызыгаар чоогунун айтырыгларының талазы-биле комитеттин даргазы Виталий Бар-

тына-Садының удуртулгазы-биле «Тыва Республиканың чурттакчы чонунун киржилгези-биле хей-ниитиниң корумчурумун камгалаарының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Бо айтырыгга хамаарыштыр депутат Владимир Орус-оол бодунун талазындан мал оорунун талазы-биле ажил чорудары-биле Тыва Республиканың кады ажылдажылга чевүлелинче депутаттардан төлөлекчилерни кириери чугула деп, демдеглээн.

Ол-ла хүн Улуг Хуралдын Хоойлужудулга палатазының Бюджет, саң-хөө, үндүрүглер болгаш банк ажил-чорудулгазының талазы-биле комитеттин даргазы Василий Иргиттин болгаш ТР-ниң Экономика, Саң-хөө яамыларының төлөөлериниң киржилгези-биле «2003 чылда ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар тодарадылгазының дугайында» Хоойлу төлөвилелин сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының оралакчызы А.Бегзи бо айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазаа «2003 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар тодарадылгазының дугайында» яамылар, ведомстволар талазы-биле мониторинг эрттирериниң дугайында доктаал хүлээп алыр деп турарын чугаалаан.

Ынчалза-даа бо айтырыгга хамаарыштыр маргыштыг чүүлдер база бар. Чижээ, төлөвилелде ниити хемчээлден көөрге, чарыгдалдар кадык камгалалда (21 муң кижжи ажилдап турар) 12,5 млн. рубль, а өөредилгеде (12 муң кижжи ажилдап турар) 21,6 млн. рубль көрдүнгени маргыштыг айтырыгны тургускан.

Ынчалза-даа 2003 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар тодарадылгаларын, санаашкыннарын РФ-тин, ооң иштинде ТР-ниң экономиктиг байдалына даянып тургаш, ажилдап кылганы үндөзүнниг. Игорь ДАМДАК.

“Шын” — 2003

ОЛ — БӨГҮНГҮ АМЫДЫРАЛ, ҮЗҮКТЕП ЧАГЫДАРЫ— ЧАА АРГА

Бо хүннерде Эрзин кожуунда 2182 өреге бар, чурттакчы чон талазы-биле Нарын — эң улуг суурларның бирээзи, а Булуң-Бажы — эң эвээш чурттакчылыг суур. Бир кезек үеде бо кожуунга солун чагыдылгазы кончуг эвээш турган. А бо чылдың февраль айда чүгле «Шын» солунну ниитизи-биле 642 кижжи чагыткан.

Кожуун чагыргазы чүгле хоочун «Шынны» эвес, а республикада парлааттынып турар болгаш төп солуннарның чагыдылганынче онза кичээнгейни угландырып турар. Ооң-биле каттай боттарының тус чер солунун 330 экзemplарны немей чагыткан.

Эрзин кожуунун төп почта салбырының начальниги Ирина Семеновна Дажинмайның чугаазы-биле алырга, чоннун талазындан кижжи бүрүзү, аргалыг-ла болза, чагыдылгалыг болурун кызыдып турар. Ынчалза-даа акша-төгериктиң чедишпе-

зинден чон чагыдылганын үзүктелдирип алыр таварылгалар бар. Ындыг таварылганы өөренип көргөш, солун чагыдылганының суртаал ажылын почтачылар суурлар аайы-биле эртежик-ле эгелеп, харын-даа күзелдиг кижилерге солун чагыдылганының өртөөн ийи үзүктөп төлээр арганы берип турар. Солун чагыкчыларының болгаш почта ажилдакчыларының аразында мындыг дугуржулганы кылып алганы ужурлуг болуп турар.

Почта салбырында чагыдылга талазы-биле улуг харысалганы Алдын-кыс Сояновна Канзай

күүседип турар. Ол чагыдылганы дужа келбиже, чонга сыгай бербейн, а пенсионерлерге пенсия үезинде болгаш ажилдап турар кижилерге ажилдап турар чериниң аайы-биле чагыдылга кылырга эптиг дээрзин чугаалады. База ол ышкаш бо хүннерде чүгле «Шын» солунга чагыдылганы Эрзинден — 225 кижжи, Нарындан — 151, Бай-Дагдан — 116, Булуң-Бажындан — 55, Мөрөндөн — 95 кижжи чагытканын дыңнатты.

Чимисмаа МОНГУШ.

Соңгулдалар

ИДЕПКЕЙЛИГ
КИРИШКЕН

Январь 26-да республиканың үш кожуунунга чагырга даргаларының соңгулдалары болуп эрткен. Аңаа ол кожууннарның соңгукчуларының идепкейлиг киришкени-биле бо удаада соңгулдалар болуп эрткен деп санаттынып турар.

Бо чылдың 12-де Бии-Хем, Тес-Хем, Бай-Тайга кожууннарга болуп эрткелден соңгулдаларга кайы-даа кандидат чогуур ужурулг бадылаашкын санын албааны-биле соңгулдаларның ийги чадазын январь 26-да чарлаан.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы ийги чаданың соңгулдаларын холга ап, контрольдап эрттиргениниң түннелинде, Бии-Хем кожуунун чагырга даргазынга **Валерий Николаевич ГОНЧАРОВ** соңгукчуларның 60,64 хуу бадылаашкынын алгаш, тиилээн, а ооң удурланыкчызы Екатерина Комбуевна Матвеева соңгукчуларның 39,32 хуу бадылаашкынын алган.

Тес-Хем кожуунда чагырга даргазының олуду дээш демисел еске кожууннарга бодаарга, чурум үрээшкенини чок, тайбың болуп эрткен. ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының дындады-биле алырга, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазынга **Валерий Дудаевич КЫЛАҢ-ООЛ** соңгукчуларның 51,28 хуу бадылаашкынын алгаш, тиилээн. Ооң удурланыкчызы Нина Ивановна Данзурун соңгукчуларның 48,72 хуу бадылаашкынын алган.

Бай-Тайга кожуунун соңгулдаларының ийги турунга чагырыкчының хүлээлгезин күүседип турар М.С.Монгуш-биле ТР-ниң Чазак Аппаратының Социал-политика айтырыгыларының талазы-биле эргелелдин начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турган Д.Ш.-Д.Хертек киришкен. Соңгукчуларның 54,74 хуу бадылаашкынын алгаш, **Дугар-оол Шожал-Даржаевич ХЕРТЕК** ук албан-дужаалга соңгуткан.

Бистинь корр.

Бии-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалыга кандидаттар В.Н.Гончаровтуң болгаш Е.К.Матвееваның билдиришкениниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың январь 27

№140/712

Кызыл хоорай

2003 чылдың январь 27-де Бии-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалыга кандидаттар Валерий Николаевич Гончаровтан болгаш Екатерина Комбуевна Матвеевадан билдиришкенини Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга кирген. Кандидаттар 2003 чылдың январь 26-да эрткен Бии-Хем кожуун баштыңының соңгулдаларының катап бадылаашкынының түннелдерин үндүрер талазы-биле Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының багай ажылын демдеглээш, ону хоойлу-дүрүмге чөрүшкөк деп санаан болгаш чогуур хемчеглерни алырын негезэн.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы билдиришкенинде айыткан чүүлдерни чугалажып көргөш, дараазында чүүлдерни тодараткан.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2003 чылдың январь 17-де № 138/707 доктаалын езугаар "Бии-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалыга кандидаттар Е.К.Матвееваның болгаш В.Н.Гончаровтуң билдиришкениниң дугайында" Бии-Хем кожуунун баштыңының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкынар Бии-Хем кожуунга 2003 чылдың январь 26-да эрткен.

Бии-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының 2002 чылдың октябрь 31-де № 34/213 шиитпири-биле Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязын бадылаар эргелиг 9 кежигүнүг тургускан. "Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында" Бии-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының 2003 чылдың январь

20-де №36/227 шиитпирин езугаар Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының кежигүннериниң албан-хүлээлгезинден хуусаа бетинде А.В.Кожениковту, В.Д.Титовту, Т.М.Чичачеваны, Л.Г.Полосухинаны, В.А.Петуховту, Е.К.Ховалыгны, М.В.Кривопускуну (1 пункт) хостаан. Бии-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралы 2003 чылдың февраль 22-ге чедир хуусаада (2 пункт) Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының составына кандидатураларны немей депшидерин чарлаан.

Ынчангаш амгы үеде Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы состав талазы-биле бүрүн эрге чок арткан.

"Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганының соңгулда албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 56 чүүлүнүн 1 пунктузунга дүүштүр, участок соңгулда комиссияларының бадылаашкынарының түннелдериниң дугайында түннелдеринге үндезилээш, оларны тургусканының шынныын баш удур хынаан соонда, девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдалар эрткен хүнден 3 хүнден орай эвесте, ында кирген медээлерни түннээш, соңгулда округунун талазы-биле бадылаашкынарның түннелин үндүргөн.

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" федералдыг Хоойлузунун 70 чүүлүнүн 3 пунктузунга, ол-ла федералдыг Хоойлузунун 70 чүүлүнүн 2 пунктузунун адаккы "а" пунктузунда соңгукчуларның эң хей санныг бадылааш-

кынарнын алган кандидатуралар талазы-биле катап бадылаашкынарны чорударда ажыглавазын айыткан. "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" федералдыг Хоойлузунун 70 чүүлүнүн 2 пунктузунун адаккы "а" пунктузунда соңгукчулар даңзызында кириген соңгукчуларның 20-ден эвээш хуузу киришкен таварылгада, соңгулдалар болбаан дээрзин чогуур соңгулда комиссиязы хүлээп көөрүн айыткан. Ол-ла Хоойлузунун 71 чүүлүнүн 2 пунктузунда катап бадылаашкынарның түннелдерин езугаар еске удурланыкчызынга бодаарга соңгукчуларның эң хей бадылаашкынарын алган кандидатты соңгуткан деп санаарын айыткан.

2003 чылдың январь 26-да эрткен Бии-Хем кожуунун баштыңының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкынар талазы-биле Бии-Хем кожуунун участок соңгулда комиссияларының бадылаашкынар түннелдериниң дугайында протоколдарны тургусканының шынныын хынап көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" федералдыг Хоойлузунун 23 чүүлүнүн 11 пунктузун, 75 чүүлүнүн 6 болгаш 7 пунктуларын, "Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганының соңгулда албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дуга-

йында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 56, 57, 61 болгаш 62 чүүлдерин удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бии-Хем кожуунун баштыңының албан-дужаалыга кандидаттар Валерий Николаевич Гончаровтуң болгаш Екатерина Комбуевна Матвееваның билдиришкенини хандырар.

2. 2003 чылдың январь 26-да эрткен Бии-Хем кожуунун баштыңының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкынарның түннелдерин үндүрер талазы-биле Бии-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының багай ажылдаанын хоойлу-дүрүмге таарышпас деп санаар.

3. Бии-Хем кожуунун баштыңының соңгулдаларының талазы-биле 2003 чылдың январь 26-да эрткен катап бадылаашкынарынга соңгукчулар даңзызынга кириген соңгукчуларның 58,43 хуузу киришкенин барымдаалааш, ук бадылаашкынарны болган болгаш күштүг деп санаар.

4. Бадылаашкынарга киришкен соңгукчуларның 60,64 хуу бадылаашкынарын алган **Валерий Николаевич ГОНЧАРОВТУ** Бии-Хем кожуунун баштыңыга соңгуткан деп санаар.

5. Бии-Хем кожуунун баштыңыга соңгуткан дугайында шынзылганы Валерий Николаевич Гончаровка тыпсыр.

6. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Кежээки коданда

А бо чурукта кежээки одар соонда анай, хураганны ыткаш, үскөш, хойну кышкы кажааже дүн чарып кирип кажаалаарының бетинде, аалда келген аалчыларның хөлээзининге алыскаш, "кандыг аайлыг дүрзүлөр боор" дээн бодалга алыскан малдың караңгы имирде чырып турар карактары-дыр. Ооңбиле каттай малчынарның кадарган малының күш-деңгелиниң шыраан, шырайларының чаражын чүгле караңгы дээрде чивенешкен сылдыстарга демейлеп болур.

Мындыг чараш малы кодан-коданы-биле азырап болурунун бүгүле барымдаазы бисте бар. Чүгле чүректенип чүткүдээли.

Айтырыгларга харыылар

2002 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 16-ДА "ТЫВА" ТЕЛЕКАНАЛГА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАКТЫҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ ДОРТ ЭФИР БОЛГАН. ДОРТ ЭФИРНИҢ ҮЕЗИНДЕ ХАМААТЫЛАРДАН 130 АЖЫГ АЙТЫРЫГЛАР КЕЛГЕН. ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНГА ХАРЫЫЛАРНЫ ПАРЛАП ЭГЕЛЕДИВИС.

СОҢГУЛДАЛАР ДУГАЙЫНДА

1. Кызыл хоорайның бодунун адын адаарын күзөвөөн чурттакчызы:

Кызыл хоорайның мэриниң соңгулдалары хоойлу езугаар болган бе? Хамааттылар хүлээп алыр хүнде Социал хөгжүлдө департаментиниң начальниги А.Правосуд соңгулдалар хоойлу езугаар болбаан, ынчангаш Кашинни суд удавас дедир олуртуп каар деп бүгүдөгө дыңналдыр медеглээн болгай.

— Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы мэриниң соңгулдаларының талазы-биле түннелдерни үндүргөш, олар ол езугаар соңгулдаларны болган болгаш күштүг, а соңгуттурган кижжи — Д.К.Донгак деп хүлээп көргөннөр. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының шийтипирин кым-даа күш чок деп санаваан. Ынчангаш Кызыл хоорайның мэриниң соңгулдалары хоойлу езугаар болган болгаш күштүг деп санаар апаар. А Правосудтун чугаазына хамаарыштыр. Бир эвес соңгулдалар хоойлуду дүрүмгө дүүштүр болбаан деп чугаалаар үндөзүннөр ол кижиде бар болза, доктааткан чурум езугаар судче хомудал кирип болур ол эргелиг. Ол амга чедир ону кылбаан болганда, ооң ол хомудалы хоозун болуп артканы ол-дур.

2. Людмила Владимировна АБРАМОВА:

Кызыл кожуун чагыргазының даргазының соңгулдаларының талазы-биле суд чаргызы чогуу кажан төнерил?

— Соңгулдаларның түннелдерин чаргылдажырынга "Россия Федерациязының хамааттыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлуда доктааткан 3 ай хуусаа 2003 чылдың январьда төнер. Ону барымдаалап, 2003 чылдың эгезинде Кызыл кожуунун даргазының соңгулдаларына төнчү салдынган турар апаардыр.

3. Билдинмес КИЖИ:

Республиканың бюджетинден Гаранский жеже акша төлээнил?

— Көңүс төлөвээр. Республиканың бюджетин Россияның Саң-хөө яамызының Федералдыг казначействозунун Тыва Республикада эргелели башкарып турар. Акша-хөреңгилерниң ажылгалалын РФ-тиң Саң-хөө яамызының ТР-де КРЭ, Тыва Республиканың КРЭ, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Саналга палатазы доктаамал хынап турар. Акша саарылгазын Тыва Республиканың Прокуратуразы, ИХЯ болгаш АЧФА шыңгыы контролдап турар.

КОРУМ-ЧУРУМ

4. Пенсионер Чылбак ХОМУШКУ:

Федералдыг хоойлужудулгага ден-нээрге, мал-маган оорлаар чорукка, кижиге удур кемниг херектерге хамаарыштыр хоойлужудулганы шыңгыырадыр арга республикада бар бе?

— Аар кемниг херектер болдуруп турар кижилерге хамаарыштыр шыңгыы кемчелер Россия Федерациязының кеземче кодекзинде көрдүнгөн. Кижиге удур кемниг херектер хосталгазын ийи чылда, бүгү назынында (105-119 чүүл) казыттырар, өнчүге удур, ооң иштинде ескениң эт-хөреңгилер оорлааны дээш (158, 161, 162, 164 чүүлдер) — 700 ажил төлөвириниң эң адаккы кемчээлинге чедир торгадыр болгаш 5-тен 15 чыл чедир хосталгазын казыдып ялаладыр. Хоойлужудулгага дүүштүр Федерацияның субъектинин девискээринге немелде кеземчелерни кирири хоруглуг.

Бистиң республикада кижиге удур кемниг херектер талазы-биле 1113 кеземче херектерин оттурган, 520 херектиң истелгезин чоруткан, артканнары — сайгарылгада. Мал-маган оорлаар чорук-

биле холбашкан кемниг херектер талазы-биле 227 кеземче херээн оттурган, 228 кижиге кеземче харысалгазын онааган. Когараан кижилерге 736 муң рубльдиң орнун тургустурган, 1222 баш малды эгиттирген.

5. Маргарита СЕНДАЖИ, Би-Хем кожуун, Аржаан суур:

2000 чылда милиционер Сергей Сургутанов мээң ашаам Антон Сендажиниң холунче балыглаан. Мынчага чедир аңаа кеземче харысалгазын көргүспээн.

— С.В.Сургутановка хамаарыштыр №5-252/98 кеземче херээниң истелгезин Би-Хем кожуунун прокуратуразы чоруткан болгаш судка көөр кылдыр чоруткан. Судтун шийтири-биле С.В.Сургутанов шийтирген, кеземче хосталгазын казыры-биле холбашпаан. Когараан кижжи апелляция (дилег) кирген, амгы үеде херек Тыва Республиканың Дээди судунда.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.В. Вусатың М.Сендажиниң адынга харыы берген, ында ылаңгыя мынча дээн: "РФ-тиң кеземче-чорудулга кодекзиниң 8 чүүлүнге дүүштүр шийдилгени чүгле суд боттандырар. Кандыг-даа өске орган суд чорудулгазын боттандыраарынче холгаарлаар эрге чок. Бир эвес суд чорудулгазының киржикчилериниң бирээзи судтун шийтири-биле чөпшээрешпес таварылгада, РФ-тиң кеземче-чорудулга кодекзиниң 19 чүүлүнге дүүштүр хоойлуда доктааткан чурум езугаар судтун шийтирин үстүнде турар судче ол хомудаар эргелиг. Кеземче суд чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле суд органнарынга айтышкын бээри Тыва Республиканың Чазаның эрге-хүлээлгезинче кирбейн турар, чүге дизе ындагы таварылгада күштүг болуп турар хоойлужудулганың негелделерин каржызы-биле хажытканы болур. Херекти эде көөрүнүң дугайында хомудалды Силер ТР-ниң Дээди судунче киргенин соонда, херекти Кызыл хоорайның федералдыг судунга 2003 чылдың февральда көөр. Ону кажан чорударының хүнүн Силерге дыңнадыптар".

6. Чечек САТ:

Бай-Хаак кудумчузунда 12 дугаарлыг бажындан "Хостуг Тыва" шимчээшкенин кижигүннерин кажан үндүрүп көжүрерил?

— Ук айтырыг эрге-хоойлу камгалаар органнарың эрге-хүлээлгезинче кирбейн турар. Ону шийтирлээр төлээде, негелде езугаар судче билдирери эргежок чулуга.

ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АЧЫ-ДУЗАЛАРЫ

7. И.Е.Шмаков, К.К.Чанзан-оол, Л.Лемешевская, Александрова, Черноусова, Бушманов, Донгак:

Квартираларга чылыг берип турарының айтырыгын шийтирлээрин дилеп турарлар.

— ЧЭТ-тен чылыг берип турарының байдалы амгы үеде чогуур техниктиг негелделерге дүгжүп турар. Кажан квартирага температура куду апаар таварылгаларда, чуртталга бажынар эргелелиниң элеватор белдирлеринде чылыгны таарыштырары эргежок чугула. Чуртталга бажынарны чылыдылганының иштики системазын чууру чугула. ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының куркомитеди чылыдылга системазынга немелде базышкыны тургузары-биле төп чылыдылга дамчыдылганын курлавыр на-состарны ажылдадыр, чуртталга бажынар эргелелиниң белдирлеринге чылыгны таарыштырар болгаш турнугушкунну арыглап үндүрер талазы-биле даалганы Кызыл хоорай чагыргазына берген.

8. Лопсанчап 2/1 кудумчузунда общежитиениң чурттакчылары:

Бистиң общежитиеде филармонияның артистери, медучилищениң эмчилери болгаш сургуулдары чуртталга турар. Общежитиени долгандыр курут бок, хей чылдар улаштыр аңаа септелге чорутпаан. "Жилье" септелге-ажылгал бүдүрүлгези бистиң дилээвисти херекке албайн турар. Бистиң айтырывысче кичээнгейден салып көрүңер.

— "2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканалды дамчыштыр дорт эфир үезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка кирген телекөрүкчүлөрниң дилеглерин боттандырар талазы-биле кемчелерни бадылаар дугайында" Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың январь 5-те №1 доктаалын езугаар 2003 чылдың бюджетинге Лопсанчап 2/1 кудумчузунда уран чүүл училищезиниң общежитиениң бажыны септээринге акша-хөреңгини баш бурунгаар көөр талазы-биле даалганы Культура яамызынга, хоорай чагыргазына берген.

9. Шагаан-Арыгга МОНГУШ, ОНДАРНЫҢ өг-бүлелери:

Уруглар пособиелериниң агар санынче коммунал ачы-дузаларының талазы-биле өрелерни төлээр дээш, ону кылып чадашкан бис, чүге дизе кожуун чагыргазы аңаа шалтыктааш туруп берген.

— "Уругларлыг хамааттыларга күрүне пособиелерин төлээр дээш өрө-ширени төлээр талазы-биле кемчелер дугайында" 1999 чылдың ноябрь 3-те Тыва Республиканың Чазаның доктаалына дүүштүр удур-дедир санажылгаларны дугуржулга чарып алыр арга-биле чорудуп турар. Кожуунун күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелинге баарынарны Силерге сүмелээр-дир бис.

10. ДОНГАК, Чапаев кудумчузу, 11:

Бистиң бажыңывыстың адаанда хоолайлар ирип калган, подъездиде болгаш квартираларда аажок багай чыт бар. Хоорайга канализация чогуу кажан таарымчалыг алаар ирги?

— "2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканалды дамчыштыр дорт эфир үезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка кирген телекөрүкчүлөрниң дилеглерин боттандырар талазы-биле кемчелерни бадылаар дугайында" Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың январь 5-те №1 доктаалын езугаар Кызыл хоорай чагыргазына Силерниң бажыңнарның подвалына септелге чорудар талазы-биле даалганы берген.

11. Биче-оол МЕРГЕН:

Оң талакы эрикте ийи квартиралыг бажыңнарны төп чылыдылгага кажан кожарыл?

— "2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканал дамчыштыр дорт эфир үезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка кирген телекөрүкчүлөрниң дилеглерин боттандырар талазы-биле кемчелерни бадылаар дугайында" Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 5-те №1 доктаалын езугаар Кызыл хоорайның оң талакы эрик кезээнде ийи квартиралыг бажыңнарны чылыдылга четкилеринге кожары 2003-2004 чылдарда планнаттынган.

12. Николай Иванович НОСОВ:

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович! Кызыл хоорайда чылыгның кара чаңгыс дөзү — Кызылдың ЧЭТ-тиң чаа чылыгның одалга дамчыдылганын тудуунун дугайында айтырылгы мен. 1978 чылда частышкын соонда, амгы үеде эрги чылыгның одалга дамчыдылганы авария болур чыгыы байдалда туруп турар. 2001 чылда эгелеп каан чаа одалга дамчыдылганын тудуу "Россияның ЕЭС" РАО талазындан акшаландырышкын бербейн баарга, ол ара турупкан. Кызылдың ЧЭТ-ке чаа одалга дамчыдылганын тудуун уламчылаар дугайында айтырыг талазы-биле чүну чугалап болур силер?

— Тудуг ажылдары 90 хуу күүсеттинген. Чылдың-на инвестиция программа-

зынга Кызылдың ЧЭТ-ти чаартырынга эргежок чугула акша-хөреңгилер көрдүнүп турар. Кызылдың ЧЭТ-ти чаартырынга инвестиция программаның эргежок чугула акша-хөреңгилерни камгалаар талазы-биле ажылды уламчылаарын Энергия яамызы сүмелээн.

13. "Спутниктиң" ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ:

"Спутник" суурга суг хандырылганының айтырыгы кажан шийтирлеттинер ирги?

— 2001 чылда "Спутник" суурга суг дамчыдар 11 колонканы туткан. 2004 чылда суг дамчыдылганының 2-ги ээлчээн чаартырын доозар болгаш сугнун деңгелин бедидер насос станциязын тударын шийтирлеп турар.

ЧУРТТААР ОРАН-САВА БЭЭР ДУГАЙЫНДА

14. Алдын-оол Сурунович ДАМЦЫН, Эрзин кожуун; Татьяна Васильевна ЗАБЕЕВА, ЖСК-4-түн (чуртталга тудуг комплекзи) кежигүну; Татьяна Борисовна СМЕРНОВА, ЖСК-4-түн даргазы; ЖСК-4-түн кежигүннери; Анна САТ, Чадаана:

Бай-Хаак, 2 кудумчуда ЖСК-4-түн бажыңының 3 подъездизи кажан чедир туттунарыл?

— Ол айтырыгны шийтирлээр дизе, бажың тудар комбинаттың улуг панель бажың тудуунун цегин катап тургузары эргежок чугула. Инвестиция программазында аңаа акша-хөреңгилер көрдүнгөн. "Тувагражданпроект" институттары, Кызыл болгаш Красноярск хоорайның "ПромНипроектизи" төлөвилел-смета документилерин кылып турар.

15. Майя Назынчаповна ЛАНЗЫЙ, күш-ажылдың хоочуну, башкы, карааның көөрүнүн талазы-биле I бөлүктүн инвалиди, хей уруглуг ие:

Шериг-оол Дизижилович, республиканың бюджетин чедишкенин камгалаары-биле болгаш Чаа чыл-биле байыр чедирбишаан, чедишкенин база кадык-шылды күзеп олур мен.

Чуртталга шөлүн аңгылап бээрин дүргөдөдирин дилеп ор мен. Чуртталга шөлүнүн хуваалдазының талазы-биле комиссия күзүн бээрин аазаан чүве. Аңаа хамаарыштыр документилерим ТР-ниң Чазак Аппаратының Хамааттыларның чагаа-бижиктери-биле ажил чорудар талазы-биле эргелелде чыдар.

— Силерниң документилеринер чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкенин баш бурунгаар көөр айтырылгалар талазы-биле комиссияда көөр кылдыр чыдар чүве.

16. Саяна Кыргысовна КАРА-САЛ, Чадаана хоорай:

2000 чылдың июнь айда репрессияга таварышкан өг-бүлениң кежигүну кижиге чурттаар оран-сава аңгылап бээр дугайында дилег-билдиришкенин бижип алгаш, Силерниң хүлээп алышкыныгарга кирген мен. 2000 чылдың сентябрьда харыы болур деп аазаан силер, ынчалза-жок түннелдерниң ам-даа чогу хомудан чыг-дыр. Бо айтырыг талазы-биле сайгарылганы чорударыңарны кончуг-ла дилээр-дир мен. Бистер улуг назылыг кырганнар бис, ашаам Дамба Суванович Кара-Сал ИХЯ-ның хоочуну. Бо айтырыг дээш Кызылга кээп, хей санныг албан черлеринче кирери биске берге-дир.

— Көөр кылдыр комиссияда кирип каан.

17. ИРГИТ, 2-ги бөлүктүн инвалиди, Бай-Тайга:

Эмнедир-биле Кызыл хоорайже бола баар мен. Кызылга чаңгыс өрээлдиң квартираны садып алырынга Чазак меңээ дузалап шыдаар ирги бе?

— Айтырыгны чугаалажып көргөн. Документилерни ТР-ниң Чазак Аппаратының Хамааттыларның чагаалары болгаш дилег-бижиктери-биле ажил чорудар эргелелинче чорударын Силерге сүмелээн чүве.

(Уланчылыг).

ЧАГЫГЛАРЫҢА — АЖЫЛЫВЫСТЫҢ КОЛ УГЛАНЫШКЫНЫ

Кызыл хоорайның мэриниң эрткен чылын күзүн эрткен сонгулдаларына тиелээш, бо харысалгалыг бедик албан-дужаалды күүседип эгелээнимден бээр бөгүн таптыг-ла 100 хонуп тур мен. Сөөлгү чылдарда янзы-бүрү чаданың эрге-чагырга органнының сонгуткан удуртукчулар ол үеде кылган ажылдарының дугайында отчедун сонгукчуларга бээр чаагай чаңчыл мен база сагып, силерниң-биле үш ай бичии ажыг үе иштинде кылган болгаш чоокку үеде кылып чорудар ажылдарым дугайында чугаалажыр бодай-дыр мен.

Чагырга черинге ажылдааным бо 100 хонук дээрге, сонгуткан 5 чылым хуусаазының аргажок кезээ дээрзи билдингир. Ынчалза-даа ол үениң иштинде кылдынган ажылдар база бар. Мэриниң албан-дужаалын күүседип эгелээш, чүнүн-даа мурнунда Кызылдың Уставын болгаш чагырганының структуразын хоорай хуралына бадыйлап алдым. Бир-тээ Кызыл республиканың эң улуг субъектиси болганда, оң тодаргай статусу биске керек турган. Бо үениң иштинде мезон оралкыларым хоорай хуралының чөпшээрелин ап, албан-дужаалдарына томулукканнар. Ол чорук эрги болгаш чаа чагырганының аразында төре солчулгазын чайгаар болдурарына дузалаан.

Тывавыстың найысылалының бөгүнгү социал-экономикаг байдалының нарын билер силер. Ында шийтпирлээрин негеп турар айтырыглар көй. Шаңдыг ажыл-агыйны хүлээп алдыры — улуг харысалга. Ынчалза-даа мен бодумнун комайдам-биле Кызыл хоорайның бүгү талалыг хөгжүлдизин чедип алып сорулгалыг мен. Сонгулдаа эки анализтеттинген болгаш эртемге үндезилеттинген тодаргай программалыг киришим. Оң кол сорулгалы — ажыл-агыйларның бүдүрүкчүлүгүн көвүдөдип, муниципалитет өңчү-хөреңгизиниң эргелеп-башкарылгалының дээштиин чедип ап, инвестиция негеттинип турар эки төлөвилелдерни тодарадып, оларга саң-хөө салышкынарын кылып тургаш, Кызыл хоорайның чурттакчыларының амдырал деңгелин бедидери болгаш менди-чаагай чоруун чедип алыры болур.

Ам эрткен 100 хонук иштинде кылган чамдык ажылдарымыс дугайында чугаалажылы. Ол үениң дургузунда хоорай амдыралында чугула янзы-бүрү айтырыглары шийтпирлеп турганымыс чугаажок. Ынчалза-даа силерниң, сонгукчуларның, сонгулда мурнунда кампания үезинде меңээ берген чагыргаларыңар, дилеглеринер, кыйгырыгларыңар болгаш шүгүмчүлелдеринер күүселдизи ажылдың кол өзээ болганын айттын.

Сонгулда кампаниязының үезинде кирген чагыглары адырлар аайы-биле аңгылап, чурумчудуп, оларны күүседип сорулга-биле 2002 чылдың декабрь 6-да тускай доктаал хүлээп алдымыс. Силерниң чагыгларыңар күүседип 548 чүүл бадыйлаттынган. 165 дилег-кыйгырыг болгаш 18 шүгүмчүлел база ол доктаалче аңгы кезектер кылдыр кирген. Бо бүгүнү күүседип харысалгалыг ажылдакчылар болгаш хуусаалар тодараддынган. Эң хөй чагыг социал адырга хамааржыр. Олар ниити күүседип чагыгларыңар 30 ажыг хуузу болур. Транспорт, харылаа, чырык болгаш чылыг-биле хандырылга айтырыгларыңарга хамаарышкан чагыглар база кончуг хөй. Бис оларны долузу-биле күүседип сорулгалыг бис. Чагыгларыңар ыяал-ла күүседип-ринге он-он миллион рубль не-

геттинер. Оларны республика бюджетинден саң-хөө дузаламчызында көрбөөн чүве болганда, чүгле хоорай бюджетиниң бодунуң орулгаларыңардан тывар апаар.

Бир-тээ бюджет дугайында чугаалай бергенде, мындыг чүүлдү немеп каайн. Хоорайның бодунуң эрткен чылгы 193,7 миллион рубль орулгалыг бо чылын 290 миллион рубль чедир көвүдөдирин шийтпирледи. Ол белен эвес сорулга. Ону үндүрүлгөрдөн, чыылдалардан, арендага берген өңчү-хөреңгиден дээш, еске-даа черлерден кирген акшалардан чыыр. Хоорай бюджетиниң бодунуң орулгалының планының күүселдизин хыналдада алдым. Үндүрүткөр чыылдазының талазы-биле чөвүлел хуралдарны доктаамал эрттирип турганымыс түннелинде, оларны чыылдазының көргүзүлгөри сөөлгү айларда бичилеп экижип эгелээш.

Сөөлгү үш чыл иштинде муниципалитет өңчү-хөреңгизин ажылгааны дээш, аренда эртээр эстүрбейн турган болду. Бистиң сайгарлыкчыларымыс бут кырынга туруп алырыңа четчир үени Кызылдың чагыргасы берген турган-дыр. Бөгүн олар хоорай бюджетиниң саң-хөөзүн долдурарыңа дузалаар ужурулгалар. Ынчалгаш аренда өрткөткөр эстүрер дугайында шийтпир хүлээп алдым. Акшаның үш чыл иштинде кайы хире үе чокталып турганын көөр болза, ол чөптүг шийтпир деп бодаар мен.

Хоорай бюджетиниң орулгалыг кезезин көвүдетпишаан, ажыг чок чарыгдалдарны эвээжедир ужурулгусу. Муниципалитет өңчүлүгүн бүгү объектилеринге чылыг счетчиктерин тургускаш, чылыг энергиязыңа чарыгдалдарны 30-40 хуу кызыгарының айтырымы өөренип көрдүнүп турар. Муниципалитетке хамааржыр 14 школага, 28 уруглар садтарыңа, 5 кадык камгалал черлеринге дээш, еске-даа объектилерге 50 хире чылыг счетчиги керек. Оларны ниити өрттээ 4 миллион 550 муң рубль. Хоорай бюджетиниң чылыг чарыгдал кылып шыдавазын билгеш, бо айтырыгны шийтпирлээринге дузалаарыңар ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агыйын реформалаарыңар талазы-биле күрүне комитетинден дилээш мен.

Счетчиктерни бүгү школарга болгаш уруглар садтарыңа база тургузар. Хоорай бюджетиниң чарыгдалдарын кызыгары-биле 1, 9, 15 дугаар школарны болгаш 21, 9 дугаар уруглар садтарын юридиктик черлер кылдыр эде бүрүткээш, бот-тускай балансыже бо чылын шилчидерин шийтпирледи. Олар шаа-биле акша ажылдап ап өөрөнзинер. Шаңдыг негелде "Школачы аш-чем комбинатының" мурнунда база тургустунган. Бо бүдүрүлгө чериниң удуртулгазы оң хөгжүлдизиниң бизнес-планын ажылдап кылырын чоокта чаа эрткен коллегияга даастымыс. Олар чаа дериг-херексел садып алырыңа саң-хөө-биле дузалаар бис.

Чагырга черинге Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир килдис тургустунган.

Оң ажылдакчылары Кызылга биче бизнести сайзырадырының программазын бо чылдың бирги кварталында ажылдап доозар. Чамдык организацияларның каапкан бажыңнарын катап "диргизериниң" ажылдары чоруп турар. "Колос" Культура бажыңының үрелип турар бажыңын ТР-ниң Юстиция ямызының кеземче херээн күүседип эргелелинге дамчыдып бердивис.

Муниципалитет бүдүрүлгөлериниң экономиказын быжыглаары уламчылавышаан. "Пассажирлерниң АТБ"-зинге "ПАЗ" марканың 5 автобузун садып бердивис, олар бо хүннерде Кызылга келир. Безерек автобустар садып алырын база планнап турар бис. Чон аргыжылгазыңа ачы-дуза чедирип, хоорай кудумчуларында мурнун былаажып, сыңмарлажып маңажып турар чамдык биче автобустарның маршруттарын Ленин кудумчунуң шилчидер, Кочетов кудумчунуң орук шимчээшкениниң чүтүгүн чийгедир ажыл дооступ турар. Бо чылдың бирги чартында хоорайга чаңгыс аай диспетчер албанын тургузары көрдүнгөн.

Хуу автобустарга, оң иштинде бүгү "маршруткаларга" Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтерин болгаш өскүс уругларны халас сөөртүрүүнү дугайында айтырыгны шийтпирлеп эгелээш бис. Чамдык сайгарлыкчылар чагырганың негелдизин күүсетпес болза, оларны чон сөөртүп, ачы-дуза чедирер лицензиязын дедир хавыраарыңа чедир айтырыгны тургузар.

Хоорайның "Таксопарк" бүдүрүлгезин буураашкындан уштуру-биле тускай ажылдар планын хүлээп алдымыс. Олар хуу таксилерге бо хүннерде чижилге тургузуп шыдавын турарын чурттакчылар көрүп турар.

Сонгулда кампаниязының үезинде Спутник суурнуң чурттакчылары муниципалитеттин чийк өрткөткөр автобустары ынаар маңадырын чагып турду. Бо хүннерде Спутник суурже Кызылдың "Пассажирлер АТБ"-зиниң бир автобузу маңап турар. Ол суурнуң чурттакчыларыңа таарымчалыг байдалды тургускан, ылаңгыя уругларның 11 дугаар школага чедип алырыңа дузалаан. Бүдүрүлгө чери немей автобустар садып алырга, Спутник суурже маңаар автобустарның саны оон-даа көвүдээр.

Улуг-Хемниң оң талазынче маңап турар автобустарның санын база көвүдөдир бис. Бо хүннерде немелде автобустар маршруттары өөренип, ажылдап турар.

Транспорт айтырыгыңа сонгукчулардан 42 чагыг кирген. Оларның 29-у күүсеттинген. 13 чагыг — күүселдеде.

Транспортка хамааржыр айтырыглар шийтпирлээшкени ТР-ниң Улуг Хуралы "Тыва Республикага пассажирлер транспортунуң дугайында" хоойлуну хүлээп алырга, ыңчан чийгээр чадавас. Бо хоойлунуң төлөвилелиниң баштайгы номчулгалың Хоойлужудулга палатасы кылган.

Муниципалитеттин талазындан чуртталга бажыңнарын тударыңа дугайында чагыглар бар. Маңаа хамаарыштыр бодалым мындыг: моон сонгаар мурнунда чылдарда ышкаш күрүне акшазы-биле туткаш, халас үлеп турар бажыңнар эвээжээр. Бажыңнарыңа чээлиге тудар, оң өрттээш ында чурттап турарлар узун хуусаа иштинде төлээрлер. Хоорай чагыргасы чурттакчыларга бажың тудар бе? Тудар. Бо чылын

Найрал кудумчунда 24 аал чурттаар бажың тудуун доозар бис. Чазақтың улуг киржилгези-биле Каа-Хем кудумчунуң 90 болгаш Горная кудумчунуң 116 дугаар бажыңнарыңа немей 37 квартиралыг блок-секция тудуу шийтпирлеттинип турар.

Эргижиреп баксыраан каш бажыңга капиталдыг септелгени бо чылын чорудар. Тудуг айтырыгларының талазы-биле хоорай комиссиязын тургустувус. Комиссия ажылдап эгелээш. Республиканың 2003 чылда инвестиция программазынче Кызыл хоорайның девискээринде турар 20 хире объект кирген. Оларның аразында кадык камгалал, өөрөдиге, спорт болгаш культура объектилери, бизнес-төп бар. Бо бүгү тудугларыңа Чазақтың киржилгези-биле чорударымыс билдингир.

Хоорайда 22 ниити чуртталга бажыңнары бар. Оларга эки ажылдыг комендантыларны томулаар. Ниити чуртталга бажыңнарының чөвүлелдерин тургузар. Ында чурттап турарларның күжү-биле оларның боттарының чурттаарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылдаар бис.

Чуртталга фондунуң хөй каът бажыңнарын чоокку чылдарда кооперативтерже шилчидер. Өске хоорайларның дуржулгазын көөргө, кооператив бажыңнарың чурттакчылары боттарының бажыңын эки эдилеп турар болган. Оларга күрүне бажыңнарыңа чурттаарыңа бодаарга, таарымчалыг байдалды тургузар бис. Чагырганың чуртталга-коммунал ажыл-агый килдизи чуртталга бажыңнарының кооперативтериниң Уставтарын ажылдап кылып, менеджерлерин өөредир.

Сонгукчуларның чагыгларын езугаар хоорайның архитектур-луг овуру-хевирин өөренип, түнел үндүрдүвүс. Бо талазы-биле 2003-2004 чылдарның программазын ажылдап кылган. Чүгле бо чылын безин хоорайның Рабочая, Оюн Күрседи, Иркутск, Чүлдүм, Бухтуев кудумчуларының, Ангарск бульварының оруктарының асфальтыларын 10 миллион рубльге септеп кылып бис. Кудумчуларга автобус доктаар 30 черни ажыдар.

Хоорайның кудумчуларын чаагайжыдар үе келген. Оң архитектурлуг көрүжүн аяншинчи киреринге киржирин Тываның Чурукчулар эвилелинге сүмеледивис. Найысылалдың архитектуразын улам хөгжүдөр сорулга-биле скульпторларның делегей чергелиг симпозиумнарын 2003-2004 чылдарда эрттирер бис.

Чагыгларыңар, дилеглериниң хөй кезээ социал адырга хамааржыр деп үстүнде чугааладым. Сонгукчуларны өөредилге, кадык камгалал, культура, спорт айтырыглары кончуг дүвүредип турар. Пособие, пенсия акшаларының үлелгезинге, "Хоочуннар дугайында", "Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгалалының дугайында" РФ-тиң хоойлуларының күүселделеринде четпестерге хамаарыштыр шүгүмчүлелдер бар. Чагырга чери федералдыг хоойлуну күүседип, төп заактан келген 1 миллион 551 муң рубльди инвалидтерге чийгелде кылдыр поликлиникаларже болгаш аптекаларже эрткен чылын шилчиткен. "Хоочуннар дугайында" Хоойлу күүселдизинге 420 муң рубль келген. Ону база долузу-биле кадык камгалал черлеринче чоруткан. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге

саң-хөө-биле адресстиг дуза чедирилгези акшаландырышыңыңдан хамааржыр. Эрткен чылын бо талазы-биле 1 миллион 549 муң рубль көрдүнгөн турган, а херек кырында чүгле 103 муң рубльге акшаландырган. Бо чылын база ол хире акшаны дилеп турар бис. Ону алып дээш кызып ажылдаар-ла апарган-дыр бис. Ам уруглар пособиенге хамаарыштыр каш сөс: ай саңында уругларыңа пособие ап турар хамааттыларга 1997-2000 чылдарда чыгыл берген өрелерни өрө тыртар дугайында күүсекчи саазыңнарың кээп турарының оочуру-биле акшаның барын көрүп тургаш, төлеп турар. Ам бо сөөлгү чылдарның пособие акшалары үезинде доктаамал үнүп турар апарганын ада-иелер эскерип турар боор.

Сонгукчуларны кем-херек үлгедишкенин негелдеп удур демисел болгаш корум-чурум быжыглаашкынының айтырыглары дүвүредип турар. Ажылдап эгелээш хунумден эгелээш бо айтырыгже кичээңгейни доктаамал салып келдим. Хоорайның участок шагдаалары-биле ужураштым. Иштики херектер эргелелиниң отчеттуг хуралыңа киришим. Оң начальниги солуттунган. Бо айның эгезинде Кызылдың 5 шагдаа пунктузунга барып, ында ажылдап турар шагдааларның байдалы-биле таныштым.

Кызылдың девискээринде 5 шагдаа пунктузунга немей ам-даа 6-ны ажыдары шийтпирледи. Пунктуларның турар черлери тодараддынган. Ол дээрже хоорайның эң-не криминогенниг черлери-дир. Паротурбинная кудумчунда 19 дугаар ниити чуртталга бажыңында турар шагдаа пунктузунуң септелгези доозулган. Алгы-кеш заводунуң районунга база Заводская кудумчунга турар шагдаа пунктуларыңа бажыңны болгаш өрээлди садып алдымыс. Удавас ол черлерге септелгелер эгелээр. Спутник суурнуң сонгукчуларының чагыг-биле аңаа база шагдаа пунктузу биле терапия участогун ажыдарын шийтпирледи. Олар харылаа бажыңында ээн турар өрээлдерге ажыттынар. Удавас үстүнде адааның черлерге септелгелер эгелээр. Чаа ажытынып турар пунктуларны кадрлар-биле четчелээрин Кызылдың Иштики херектер эргелелиниң начальниги Владимир Монгушка даастым. Оларга чаа машина-техника садып бээрин сайт Сергей Аренин азаан. Хоорайның чамдык черлеринде кудумчуларны кезээки шактарда чырыдары-биле 250 муң рубльге электри сайгылгаанын саттымыс. Мурнунда карангы, кылаш-таарга коргунчуг турган кудумчулар ам кезээ чырык апарганын чурттакчылар эскерип турар. Кудумчулар чырыдар ажылдар уламчылавышаан. Бо дээрже хоорайның чагырганының кем-херек үлгедишкенинге удур демиселиниң чүгле эгези-дир.

Уруглар хостуг үелерин чөптүг ажыглазын, өскээр чардыкпазын дээш хоорайга 5 хоккей шөлдерин, Чаа чылда 4 хар хоорайжыгаштарны туттуруп кадымыс. Уругларның уран чурулга школазыңа бажыңны тып бердивис. Ону база 900 муң рубльге септээр. Чурттакчыларга шаптыктап, дүне ажылдаар "Рома" барны хадымыс. Ажыл чурумун үрөп ажылдап турар садыглар-биле чугааларны чоруткан, сагындырыгларың кылган.

Дмитрий ДОНГАК,
Кызыл хоорайның мэри.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

ТР-НИҢ 2002 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-ДЕКАБРЬДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

	Январь-декабрь 2002 чыл.	Январь-декабрь 2001 чылга деңнээрге (хуу-биле).	Январь-декабрь 2001 ч., январь-декабрь 2000 чылга деңнээрге (хуу-биле).
Үлетпүр продукциязының ниити хемчээли, млн. рубль.	1415,3	100,9	104,6
Кол капиталга инвестиция, млн. рубль.	693,7	101,6	194,4
Ажылгалга кирген чуртталга бажыңнары, муң дөрбелчин метр-биле	26,7	78,1	109,6
Автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүк саарылгазы, млн. тонна-километр	141,4	105,2	129,1
Көдээ ажыл-агый продукциязы, млн. рубль.	1898,4	96,7	107,6
Үрмектеп садар бараан саарылгазы, млн. рубль	2735,6	107,7	111,2
1/ Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези, млн. рубль.	620,0	109,0	101,1
Боттуг бар акша орулгалары	x	127,6	115,4
Бир кижиге айда ортумаа-биле санап берген боттуг шалың, рубль 2/			
Доктааттыңан шалың, рубль	3572,6	168,0	147,8
Боттуг ажыл төлевири	x	152,2	123,0
Чурттаарының адаккы хемчээли /айда бир чурттакчының санынга дүүштүр, рубль) 3/	1956,0	113,5	x
Ажыл чоктарның ниити саны, муң кижиге 4/	28,3	105,2	123,0
Ооң иштинде бүрүткеткен ажыл чок кижилер 4/	12,2	172,5	175,3
Хереглел өртектениң индекиси 5/	109,6	110,3	119,8
Ооң иштинде барааннарга 5/	108,3	108,6	116,0
Аш-чем аймаанга 5/	107,0	108,1	115,3
Аш-чемге хамаарышпас барааннарга 5/	111,0	109,7	118,4
Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези 5/	120,1	124,5	163,3
Үлетпүр продукциязы бүдүрүкчүлериниң өртектен индекиси 5/	120,9	129,0	138,4

ТАЙЫЛБЫР:

1. Чонга хереглел барааннарын сатканының болгаш ачы-дуза көргүскениниң хемчээлиниң дугайында медээлерни эт-сеп холушкак болгаш аш-чем рыноктарынга саткан барааннарының эксперт үнелээш-

кинин, а ол ышкаш хууда кижилерниң киирген медээлерин барымдаалап тургускан.
 2. 2002 чылдын январь-ноябрь айларда.
 3. 2002 чылдын 4-кү кварталы.
 4. Ортумаа-биле ол айда.
 5. 2002 чылдын декабрьны 2001 чылдын декабрьга деңнээрге.

УЛЕТПҮР

Республиканың үлетпүрү хууда сайгарлыкчылар-биле кады амгы күштүг өртектен-биле 1415,3 млн.рубльдиң продукциязын бүдүрген азы 2001 чылдын ол үезиниң деңнели-биле алырга, 100,9 хуу өзүлдеги болган.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң структуразындан алгаш көөрге, оларның хөй үлүү электри энергиязынга 26,8 хуузу, өңүг металлургия — 25,5 хуузу, аш-чем үлетпүрүнге — 20,2 хуузу, одаар чүүл үлетпүрүнге — 13,2 хуузу хамааржып турар. Чүгле одаар чүүл (90,8), аш-чем үлетпүрү (94,6), үлетпүр болгаш тудуг материалдары бүдүрүкчүлеринден (94,6 хуу) аңгыда, республиканың шупту бүдүрүлгелери бараанның продукция бүдүрерин өстүрген. Эрткен чылын электри энергиязын, бажың эт-севин, демир-бетон кылыгылары, даараан болгаш трикотаж кылыгылары, клеб болгаш клеб кылыгылары, кондитер, макарон кылыгылары, колбаса, эъттен чартык фабрикактар, сүттен продукция болгаш далган бүдүрерин өстүрген.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли 2002 чылда баш удур санаашкын езугаар алырга, 1898,4 млн.рубль азы 2001 чылдын ол-ла үезиниң өртектен-биле деңней алырга, 96,7 хуу болган, ооң иштинде мал ажылының продукциязы — 1511 млн. рубль,

чер ажылы — 387,2 млн. рубль (эрткен чылын дес-дараалаштыр 99,5 болгаш 89,1 хуу турган).

Көдээ ажыл-агый продукциязының структуразындан алгаш көөрге, ооң 80,5 хуузу чурттакчы чонга, 8,8 хуузу көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, 10,7 хуузу арат, тараачын ажыл-агыйларга хамааржып турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери тараа бүдүрерин бодунун үлүүнде 2001 чылда 50,2 хууга өстүрген болза, 2002 чылда 59,5 хууга чедирген. Республикага тараа бүдүрери арыглап-аштаан соонда 24,7 муң тонна болган, 2001 чылга деңнээрге, 8,7 хуу өзүлдеги болган. Картошка, ногаа бүдүреринге колдуунда чурттакчы чоннун дузалал ажыл-агыйлары хаара туттунган, оларның үлүү дес-дараалаштыр 87,4 болгаш 91,1 хуу болуп турар. Ниитизи-биле 24,4 муң тонна картошканы ажаап алган. 2001 чылдын деңнелинден 27,7 хуу куду болган, ажык хөрсүнден — 7,6 муң тонна ногааны ажаап алган, эрткен чылдын деңнелинден 12,5 эвээш болган.

2002 чылда көдээ ажыл-агыйның бүгү бүдүрүкчүлери (дириг деңзи-биле) эътти 26,1 тоннаны, сүт — 43,3 муң тоннаны, дагаа чуургазы — 4,6 млн. бүдүрүп үндүрген, 2001 чылдын деңнели-биле алырга, дес-дараалаштыр 97,8; 96,3 болгаш 92,8 хуу болуп турар. Эътти садып-сайгарары 20,0 хууга, дагаа чуургазы — 8,3 хууга, сүт — 4,8 хууга эвээжээн.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 2003 чылдын январь 1-нин байдалы-биле алырга, теvedен аңгыда шупту малдың чүзүн аайы-биле баш саны өзүлдеги болган. Мыйыстыг бода малдың баш саны 91,2 муң четкен, 2002 чылдын январь 1-де 89,9 муң турган. Хөй, өшкү дес-дараалаштыр 646,1 болгаш 617,4, хаван 21,3 болгаш 13,6, чылгы — 23,0 болгаш 22,8, куш — 153,5 болгаш 149,6, иви — 1640 болгаш 1621 башка өскөн. Чурттакчы чоннун хуу ажыл-агыйында мыйыстыг бода малдың 69,4 хуузу, хаванның — 76,5 хуузу, чылгы — 62,2 хуузу, хөй, өшкүнүн — 49,9 хуузу, арат (фермер) ажыл-агыйларында дес-дараалаштыр 20,8 хуузу, 19,0; 23,3 болгаш 27,8 хуузу онаажып турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажыл-агыйларын киириштир албаска) куш — 5,1 хуу, хаван — 9,5 хуу, иви — 15,7 хуу өзүлдеги болган. Хөй, өшкүнүн баш саны эрткен чылдын деңнелинде. Мыйыстыг бода малдың баш саны хөй эвес башка кызырылган. Чылгы малдың баш саны 10,2 хууга кызырылган. Мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу 2001 чылдын деңнели-биле алырга, 1,7 катап, хаван — 2,1 катап, хөй, өшкү — 1,8 катап кызырылган. 100 башка онааштыр 51 бызааны камгалап алган, 2001 чылда 38 турган, анай, хураган 81, эрткен чылын 67 турган.

Бир инектен ортумаа-биле 1658 кг сүттү саап алган, эрткен чылын 1530 кг турган, төрүүр кыс дагадан 73 чуурган, 2001 чылда 88 турган. Бир хойдан кыргып

алыр дүк ортумаа-биле 3,2 хууга өскөн, 2001 чылда 0,95 кг турган болза, бо чылын 0,98 кг болган.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери малды мал чеми-биле хандырылгасын 2002 чыл-биле деңнээрге, 2003 чылдын эгезинде 4,5 хууга кудулаткан болгаш бир башка онааштыр 2,1 центнер мал чеми онаажып турар.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өңчүнүн бүгү хевирлериниң автомобиль транспорту-биле 2002 чылда 1033,0 муң тонна чүккү сөөрткен азы эрткен чылдын ол үезиниң деңнелинге хамаарыштыр 103,3 хуу болган. Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезиниң ниити хемчээли 2002 чылда, 2001 чыл-биле деңней алырга, 4,5 хууга эвээжээн.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 13,7 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган, эрткен чылдын деңнели-биле алырга, 107,6 хуу хөй болуп турар.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 111,1 млн.рубльге харылзааның ачы-дузасын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 56,1 млн.рубльдиң. Ниити ачы-дуза чедирилгезиниң 50,4 хуузу чурттакчы чонга онаажып турар.

ТУДУГ

Өңчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң бүгү-ле бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының талазы-биле экономиканы база социал адырны хөгжүдеринге кол капиталга инвестициялардан 693,7 млн. рубльди ажылгаан, 2001 чылдын бо үези-биле деңнээрге, 1,6 хуу хөй болуп турар.

Бүдүрүлгө тудугларынга 171,9 млн.рубльди, бүдүрүлгөге хамаарышпас тудугларга — 521,8 млн. рубльди үндүрген. 2002 чылда 26,7 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга киирген, 2001 чылдын деңнели-биле алырга, 21,9 хууга кызырылган. Ажылгалга кирип турар чуртталга шөлүнүн 79,4 хуузу күрүнө бюджетиниң өңчү-хөренгизи-биле туттунган.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү адырларында үрмектеп садар садыглаашкынын саарылгазы, ниитиниң чеменинге черлерин киириштирбишаан алырга, 2002 чылда 2735,6 млн.рубль болган, деңештирген өртектен-биле алырга, ол 2001 чылдын деңнелинден 7,7 хуу хөй ажык болуп турар.

Үрмектеп садар садыглаашкынын болгаш ниитиниң чеменилгезиниң саарылгазы улуг болгаш ортумаак бүдүрүлгелериниң 22,4 хууздундан, биче бүдүрүлгелериниң 33,4 хууздундан, эт-херексел холушкак болгаш аш-чем рыноктарынга садыглаашкынын 44,2 хууздундан тургустунуп келген.

Үрмектеп садар садыглаашкынын саарылгазының макроструктуразынга аш-чем барааннарының деңзигүүрү 56,1 хуу, аш-чем эвес барааннарын — 43,9 хуу болган.

2003 чылдын январь 1-нин байдалы-биле алырга, үрмектеп садар бараан саарылгазында бараанның курлавыры 60,3 млн. рубль азы 24 хүн садыгыларынга чедер.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

2002 чылда чурттакчы чонга көргүскен төлевирлиг ачы-дузаларның хемчээлдери, баш бурунгаар көрдүнген медээлер езугаар алырга, 620,0 млн.рубль түнге үндезилеттинген, доктааткан өртектен езугаар алырга, 2001 чылдын деңнелинден 9,0 хуу хөй болуп турар. Коммунал, пассажирлер аргыштырар транспортта, медицина, харылзаа системазының адырларында төлевирлиг ачы-дузаларның хемчээли бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

2002 чылда акшаның үне чокталышкыны чурттакчы чонга 2001 чыл-биле деңнээрге, 9,6 хуу болган. Барааннарга өртектен 8,3 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге өртектен 20,1 хууга өскөн.

2001 чылдын декабрьга хамаарыштыр алырга, 2002 чылдын декабрьда үлетпүрге өртектен көргүзүлгери 120,69 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2002 чылдын январь-ноябрь айларда республиканың экономиканың кол адырларының улуг болгаш ортумаак бүдүрүлгелериниң саң-хөө түңнели 216,1 млн.рубль карылгалыг болган, а ол 2001 чылдын ол-ла үезинде 235,7 млн.рубль турган. Бо чылдын декабрь эгезинде улуг болгаш ортумаак бүдүрүлгелериниң ниити албан төлээр өрези (кредитор өре, банкыларда болгаш чээлиде өрелер), 2114,5 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын эртирипкен өре — 1610,9 млн. рубль азы ниити өрениң 76,2 хуузу.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түңү 1324,4 млн.рубль азы ниити өрениң 77,8 хуузу. Хуусаазын эртирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлөлгелер — 17,5 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларже төлөлгелер — 26,6 хуу, хандырыкчыларга өре — 38,8 хуу четкен. Хуусаазы эрткен өрелерин хөй кези көдээ ажыл-агыйга, чуртталга-коммунал ажыл-агыйыга, транспортка, садыгга хамааржып турар.

Банкылардан алган чээлиде болгаш чээшкннерде өрелериниң ниити түңү 415,0 млн.рубль, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрелер — 287,5 млн.рубль.

2002 чылдын декабрь 1-де дебитор өре 880,4 млн.рубль болган, ооң иштинде хуусаазын эртирипкен өре 539,7 млн.рубль, ол ниити дебитор өрениң 61,3 хуузу. Хуусаазы эрткен өрелерде бөлүк бүдүрүлгелерниң күш-ажыл төлевириде төлээр өрези 2002 чылдын декабрь 1-нин байдалы-биле алырга, 127,1 млн. рубль четкен. Ниити өрениң 47,3 хуузу бүдүрүлгө адырларынга хамааржып, социал адырга — 50,8 хуузу, өске адырларга — 1,9 хуузу хамааржып.

(Уланчызы 6-гы арында).

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

(Төңүзү. Эгези 5-ки арында).

Республикада ортумаа-биле бир ажилдакчыга шалыңга төлөөр өрө 9454 рубль болуп турар, ооң иштинде бүдүрүлгө адырында — 6605 рубль, социал адырда — 18194 рубль.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕННЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннун кижилеринин буюмдары ортумаа-биле 2002 чылда бир айда 2325,8 рубль болган. Боттук ашка орулгалары (хереглел өртөктөринин түңнел көргүзүүн барымдаалап эрткен албан төлөлгөлөрүн болгаш дадыырларын казып каапкан соонда орулгалар) 2001 чылдын деннелинге алырга, 27,6 хууга көвүдөөн.

2002 чылдын 4-кү кварталында амыдырап-чурттаарыңа эргежок чугула чүүлдеринин кемчээли чурттакчы чоннун бир кижизинге хамаарыштыр айда ортумаа-биле 1956,0 рубль, ооң иштинде ажилдап шыдаар кижиге — 1992 рубль, пенсионерлерге — 1453 рубль, уругларга — 2020 рубль болган. 2002 чылдын январь-ноябрь айларда ажилдап турарларын айда ортумаа-биле немей санап каан ажил төлөвири 3572,6 рубль кемчээлге тодараттыңан. 2001 чылдын ол үезинде 47 хуу турган болза, ооң кемчээли 57 хууга чедир өскөн.

2002 чылдын декабрь төңчүзүндө ажил-биле хандырылганын күрүнө албанынын органнарыңа учетка ажил дилеп турар 12,6 муң хамаатылар турган. Оларнын иштинден албан езуу-биле 10,8 муң кижилер ажил чок деп хүлээп көрдүңен. Ажил чок дээш пособиени 89,8 хуу ажил чок кижилерге бээр кылдыр доктааткан.

Демография. Республикага 2002 чылдын январь-ноябрь айларда чоннун ала чайгаар езуудези 1000-га хамаарыштыр 3,5 кижилер болган. Эрткен чылдын 2,5 кижилер турган. Чурттакчы чоннун

өзүп көвүдөөри 2001 чылдын олла үези-биле деннээрге, 13,1 хууга көвүдөөн болгаш 1000 кижиге онааштыр 18,1 уруглар төрүттүңен.

Өлүп хораар чорук эрткен чылдын деннелинтен 301 кижиге көвүдөөн болгаш чурттакчы чоннун 1000 кижиге онааштыр 14,6 болган. Чаш уругларнын өлүп хораар чоруу көвүдөөн, төрүттүңен 1000 уругларнын бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харлыыңа чедир назыда чаштарнын хораар чоруу 2001 чылдын олла үезинде 27,3 турган болза, 2002 чылда 29,7 болган.

Эрткен чылын ХБАБ-тын органнарыңа 1499 чаа өг-бүлө тутканнар болгаш 589 чарылган өг-бүлөлөр бүрүткеткен. 2001 чылда чаа өг-бүлө тутканнар 159 кижиге, чарылган өг-бүлөлөр 117 кижиге көвүдөөн. 1000 юридиктиг өг-бүлө тутканнарга 395 чарылган өг-бүлөлөр онаажып турар (2001 чылдын январь-ноябрьда 352 турган).

Кадык камгалаы. 2001 чыл-биле деннээрге, чурттакчы чоннун брутцеллезтан, ижиншөйүндүнүн халдавырлыгы аарыгыларын, гонорей болгаш тыныш органнарынын аарыгын даан аарыгы чоруу көвүдөөн.

Корум-чурум үрээшкени. Республиканын ИХЯ-нын берген сан-медээлерин езуугаар алырга, 7487 кем-херек үүлгедиишкенин бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннун 10 муң кижизинге хамаарыштыр 2407 кем-херек үүлгедиишкени онаажыр, 2001 чылда 2850 турган. Бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиишкенин кызырлып турар. Кижинин кадыыңа кара өжегерезэн хора чедирер, өлүм-чидимниг озал-ондак, күштөп-күчүлээшкени болгаш хей-ниити черинге кем-херек үүлгедиишкенин өзүп турар. Кемниг херектерин илередип тывар чорук 38,2 хуу болган, 2001 чылда 49,7 хуу болган.

ТР-нин Статистика талазы-биле күрүнө комитеди.

ЧҮНҮ КЫЛЗА ЧОГУУРУЛ?

Тывавыстың каш чону калбак арагалаашкынче кирип, кижилер мөзүзүн оскунган, кудумчуларда ында-мында бөлдүнчүп арагалаан, алгышкан-чогушкан, диленген кижилернин көвүдөп турарынын дугайында дүвүренчиг материалдарны, авторларнын чагааларын "Шын" болгаш өске-даа солуннар доктаамал парлап тур. Херек кырында мындыг байдал экижувейн, улам дорайтап бар чыдар. Мону эдери-биле чүну кылза экил?

Бир дугаарында, хоочун журналист, культураның алдарлыг ажилдакчызы Валерий Севильбаевич Шаравинин "Шын" солун редакциязынга болган ужуражылга тыва улустун чаңчылдарын шын ажыглаар дугайында чагы-сүмезин деткип, ону боттандыраар күзөнчиг. Оон утказын тодаргайлаарга мындыг. Тыва улус алыс угуңда кижилер мөчүүрге арага ишпес, ол өгге ыткыр чугаалажып, шимээн-дааш-даа үндүрбес турган. Хөөржүдүлгө үезинде черге аш-чем, арагадары ишпес, чивес турган. Ам ол бурун чаңчылды арагачылар бодунуу-биле өскерткен деп, В.С.Шаравинин бодалы кончуг чөптүг. Мону анык-өскенге болгаш чонга чогууру-биле билдиндирип тайылбырлаар болза, ооң шын сагылдазынче катап эглиринге нарын чүве чок хире.

Хөөрге аш-чемнин дээжин чажып, салып болур. Аңаа чем ижерге аарыг-аржык, ооң-биле кады кижиге халдаар дугайында тибет лама башкывыс Лопсан Дуптеннин кичээндирлиг чугаазын база дыңнаан мен. Ынчангаш черле мону сагып көрээлинер, эргим чонум.

Ийде, куда-дой, юбилейлер, байырлалдар арага-дары чок эртпези шын. Байыр-наадым хей болган тудум, чоннун хей-аэды улам көдүрлүп, сагыш-сеткили омак болур. Ынчалза-даа улуг, биче байырлалдар соонда кижинин амы-тыны, кадыкшылы-биле холбашкан коргунчуг медээлерни бо-ла дыңнаар-дыр бис. Ол бүгүнүң кол чылдагааны чамдык кижилернин араганы өй-хемчээл чок ижил чооглаанындан бооп турар болгай. Ынчангаш бурунгу философ Омар Хаямнын араганы

Кызыл хоорайда Садыг-делгелге төвү шывыгылыг рынок — республикада эң улуг саарылга бажыңнарынын бирээзи. Ажы-биле чугаалаарга, эң хөлдүг, хей садып алыкчыларлыг, садыгжыларлыг, эң хей янзы барааннарлыг чер дизе, чазыг болбас.

Ол хөлчөк улуг садыг бажыңнын бирги кадында аш-чем, хей янзы эът, а ийиги кадында идик-хеп, ойнаарактар, өөредилге, канцелярия херекселдери, эм-таң дээш, чок-ла чүве чок. Хереглеттинген бараан бүрүзүн оон садып ап болур дизимзе, база хөөрем чок. Чоокта чаа ук Садыг-делгелге төвү ККБ-биле тодаргай таныжар дээш чөдө бердим. Бирги кадытын бир чартында соодукчуларда инек, хей эъттери, янзы-бүрү колбасалар, хей янзы ногаалардан кылган салаттар дээш, белен аш-чем-не хей. Өске чартында шил баартактар артында эзиртир суксуннардан эгелээш, чараш саазын хааржакчыгаштарда улуг өртөктиг конфеталарга чедир чүну чок дээр. Садыг-делгелге төвү деп адын бадыткап турар бүдүрүлгө болду. Ук бүдүрүлгениң директору чок, албан-херек аайы-биле хоорайда чоруп турар диштилер. Ынчангаш мени Садыг-делгелге төвү ККБ-зиниң директорунуң ораакчызы Ольга Дартан-ооловна Серин-оол хүлээп алды.

Ук бүдүрүлгениң кол кылып турар ажылы — саарлыкчыларга Садыг-делгелге төвүнүң бажыңнын иштинден барааннар садар шөлдерни таарыштыр хуваары. Ынчангаш ол ийи каыт улуг бажыңда 300 аажыг саарлыкчы олла хире санныг янзы-бүрү улуг-биче кемчээлдиг садыг шөлчүгештерин арендап ап турар. Чижээлээрге, аш-чем садыгжылары 1 кв.метр шөл дээш айда 273 рубль, 10 кв.метр шөл дээш 2730 рубль төлээр. Идик-хеп садыгжылары 1 кв.метр шөл дээш айда 319 рубль, 10 кв.метр шөл дээш 3190 рубль төлээр. Саарлыкчы бүрүзүнүң шөлдеринин кемчээли аңгы-аңгы. Чамдыктарынын бичии, өскелеринин улуг. Шөлдүн кемчээли улгаткан

тудум, оон арендазынын өртээ аартаар. Үстүнде айыттыңан өртөктөрдө чырык, чылыг, суг өртээ база кирип турар. Шак ынчаар Садыг-делгелге төвү ККБ ай санында 800 муң рубль орулганы ап турар. А бүдүн чылда 9600000 рубльди кирип ап турар. Ук түндөн ай санында 80 муң рубль республика бюджетинче кирер. База-ла ай санында 100-150 муң рубль-биле үш чыл бурунгаар алдыңан 1 млн. 900 муң рубль кредит кылдыр

алганы хөрөңгизин бичилеп төлөп турарлар. Ук хөрөңгениң арты-биле бажыңнын четпес чүүлдерин септеп, соодукчулар, соодар улуг камера, сигнализация херекселдери садып алган. Саарлыкчылар аразында чурум үрөп, аренда төлөвейн баар кижилер чок. Эккеп алган бараан-сараан, аш-чеминиң өртөөн боттары тургузар.

Саарлыкчыларга бараан-сараан садарыңа бүгү талалыг таарымчалыг байдалды тургузар дээш ук Садыг-делгелге төвүнүн

75 ажилдакчылары боттары тустус хүлээлгелерин чедишкенин күүседип турарын Ольга Дартан-ооловна демдеглел олурду. Чижээлээрге, бухгалтер Фая Аңгыр-ооловна Кашпык-оол (бо ажилдакчы мырыңай үшкү дээди эртемни чедип алыр дээш Новосибирскиде күрүнө албан-хаакчытарынның Сибирь академиясында бот-өөредилге-биле өөренип турар). Оон ыңай ук бүдүрүлгедө саарылга салбырынның даргазы анык эр Сергек Сергеевич Сарыглар база-ла чогаадыкчы езу-биле ажилдап турар. Ол ук бүдүрүлгениң баазыңга бараанни мөөнөп садарынын аргазын өөренип көрүп, ону боттандыраар планнап турар.

Оон ыңай Садыг-делгелге төвүнүң бажыңнын немей туттунуп турар бажыңга ук бүдүрүлгениң бодунун садыгларын база ажыдар деп турар. Таңныыл албанынын даргазы Аяс Чоодуевич Сүлдүм, ажил-агый эргелекчизи Г.П.Петропавловская база эки ажилдап турарын Ольга Дартан-ооловна дыңнатпышаан, саарлыкчыларга болгаш садып алыкчыларга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш коллектив ам-даа чогаадыкчы езу-биле ажилдаар дээрзин онзалап демдегледи.

Борис ОНДАР.

куду арага холуксаалыг чүүлдер-биле хораннап-турарларга удур дээштиг хемчеглерни бүгү деннелдерге алырын үе шыңгыы негеп келген.

Алкоголизм, арагалаашкынның уржуктарынын алыс дөзү ханы — нитиелдин амыдыралындан, амгы социал байдалы-выстан дорт хамааржыр дээрзи шын. Ынчалза-даа чамдык кижилернин (оларнын аразында күрү-

кижи (дарга) чүну чугаалап тур. Амыдыраарынын чаңгыс оруу оорлаашкын эвеспе деп бодал оон бажыңга төрүттүнүп, чоорту боттанып болур-дур.

Ынчангаш "Шын", "Тыванын аныктары" болгаш өске-даа солуннарнын, телевидениениң "Кыры шимчээрге — кырын тодар" дээн чижектиг амгы бергедээшкенинге торулбайн, аалаймаа-биле тааржыр ажил-ижин тып, тодуг-догаа ажилдап, чурттап чоруур бөдүүн кижилернин дугайында дамчыдылгаларны улам көвүдедири күзөнчиг.

Араганы өйлүг ижип билири чоннун ниити культуразындан, сагылга чаңчылдарындан дорт хамаарылгалыг дээрзи билдингир. Тыва чон бо талазы-биле бедик сагылга, культуралыг чораан. Ол ыдык езу-чаңчылдар эрткен вектиг, бежен чылдарындан бээр буступ, чоорту бөгүңү байдалче шилчээни хомуданчыг. Бо талазы-биле хамчык ам сөөлгү чадазынга чедип келгенин миннип, ону дем-биле ажып эртип, чагай сагылгаларывысче дүрген эглип көрээлинер деп ха-дунма чонумга кыйгы салдым.

Николай КОНГАР,
күш-ажылдын хоочуну.

Арагалаары — бодун албыстадыры-дыр

не албан черлеринин болгаш хоойлу-чурум-даа камгалаар черлеринде ажилдап турарлар бар) бүгү-ле бак чүүлдернин чылдагааннарын рынокче шилчилгениң берге үезинге шамнап, чижээлээрге, ажил чок аныктарны оорлаарынче амыдырал чыгап турар деп оларнын өөдежок үүлгедилерин ооң-биле бадыткап агартыксаан чижектиг хөөннерни, ылаңгыя радио дамчыштыр илередип турарын бо-ла дыңнаар-дыр мен. Моон ажил чок анык кижилер кандыг түңнел үндүрерил? Бо

Ай, Чер, Хүннүң дужаа-жыр үезинде санаашкын-нардан, А.Тевектиң чурагайының болгаш Айның Дээрге үнер шагы, минутазын езуугаар 2003 чылдын Шагаазы февральдын 2-де эртен хүн үнгелекте эгелээр.

Кижини бүрүзү эртен оттуп келгеш, дашкаар үнгеш, айттыг, чадаг, машиналыг-даа болза, Хей-аьдының чүгүнчө углай чоруткаш, (кайы хире углай чоруурун боду билер), дедир хүн аайы-биле Аас-кежиниң чүгүнчө чурттап турар бажыны азы өөнчө чедип келгеш, харга хир-чамын аштанып, кактангаш, өггө келгеш, чунуп, аштанып-чемненгеш, шагаалаар.

Эртен тургаш, Хей-аьт чүгүнчө углааш, дедир аас-кежик чүгүнчө чүгүрүп кирип кээриниң ужуру мындыг: Шагаа үнгелекте, Хей-аьт чүгүнчө углаптарга, ол чылын кижиниң хей-аьды бедик чүгө-даа алдырбас, тишеттирбес, чоруу чогуңгур, чолу бедик, ажил-херээ бүдүңгүр болур. А дедир аас-кежик чүгүнчө азы чурттап турар черинче маңнап кирип кээрге, ол чылын кижиге аас-кежик келир, олча-омактыг, өөрүшкү-маннайлыг болур. Ынчангаш кижиниң бүрүзү Шагаа мурнунда лама-башкыларга баргаш, Хей-аьт, аас-кежик чүгүнчө айттырып, санадып алза эки.

Хой чылы чылан, аьт чылдарга бодарга, чүгээр чыл болур. Ынчалза-даа үнер чылын Хой чылының олуду, меңгизи өнүндөн кончуг хамааржыр. Бо чылын Кыс, суг халаптын каразымаар, 6 ак меңгилиг хой чылы келир. Бодап көрүнер даан. Чылдың шынарында кыс, каразымаар дээн сестер чылдың кончуг экизин бадыткавайн турар.

Эрте берген өске чылдар ышкаш бо Хой чылында эки-даа, багай-даа чүвөлөр элбеп болур. Хой чылды бурунгу грек бурган Аполлоннун демдеглээни-биле алырга, угаан-бодалга, өөредилгеге, уран чүүлге, эртем-билигге, чогаадкчы салым-чаяанга чымчак-даа болза, амыдыралга кадыг чыл кылдыр демдеглеттинген. Хой чылдыг кижилер баштыңчы, саарлыкчы болуксаарлар, ынчалза-даа оларда дайынчы

туруш чок, албан ажилдакчызы эвес, хаан эвес улуг негелделиг, адааргак, чөңгээлиг кижилер болур. Хой чылдыг чамдык төлөп чок кижилер диис ышкаш халас кежик чиксээр, улуг албан-дужаалдыг, алдарлыг кижилерниң чанынче сыңныксаар. Бир эвес ниитилелге депшилгени чедип алза-даа, бир-ле чүвеге сеткили ханмас, пөкпес, бодунуң частырыын өскелерге чарбыыр, өскелерни бодунга ажыглаксаар, өскерлиичел — Хой чылдыгларның четпес талалары ол. Хой чылдыгларны хорадатпаңар — олар каржы кошкар дег ойтур үзүп

агыыйнарны башкарып алынар. Бо чылын төл чок кижилер төлденир, буян-кежик келир. Доора будулгаазынныг чорук кылбаза эки. Бо чылын март 20-ден октябрьга чедир кижини бүрүзү хууда ажил-агыйны, эт-септи, хөрөңгини быжыглаар, саарылга кылза эки чыл. Улуг херек бүдүрер деп барзыңарза, ону арыг сеткил-биле кылыр. Ай планета Дева (Чараш кыс) сылдыска турда, оон чаякчызы чүдүлгелиг кижиге, ашакка барбаан кыстарга буянын, эки болур, бодамчалыг болза эки. Ак айның камгалакчызы Деңзи сыл-

1931 чылда төрүттүнген кижилер Венера (Шолбан) сылдыстыг, демир олутка төрүттүнген, 6 ак меңгилиг, кыс кижини бо чылын суг олуттуг, эр кижилер от олуттуглар, доткар-моондактар маңнап турар. База 1943 чылда төрүттүнгеннер Меркурий сылдыстыг, суг олутка төрүттүнген. 3 көк меңгилиг, бо чылын кыс кижини от олутта эр кижилер-биле оваарымчалыг харылзажыр, эр кижини суг олуттуг, кыстар-биле оваарымчалыг болза эки. 1955 чылда төрүттүнгеннер Юпитер сылдыстыг, ыяш олутка төрүттүнген, 9 кызыл меңгилиг, эр

бодун кадартынып, бодунда бак чүвени аштап, түрөп-даа, доңуп-дожап-даа, элөп-түрөп-даа тургаш чок кылып алза эки. Бодун тиилеп албас кижини чурттап билбес джигир болгай. Хой чылдыг херээжен кижини дыңнап чорза эки.

Бай-даа, яды-даа кижилер, курт-кымыскай-даа, дириг амытан бүрүзү чурттаар дээш хилинчектенип чоруур, ол хилинчектин кырынга хилинчек, човулаң кылбаза эки, кайы хире каттырар сен, ол хире ыглаар, кайы хире байырыл, ол хире хилинчектенип, түрээр, алдар атты ышкынар

Шагаага уткуштур КАРАЗЫМААР ХОЙ ЧЫЛЫ ЧҮНҮ ОШТАП ТУРАРЫЛ, КӨРЭЭЛИ

каапса хөңнү.

Хой чылдыг херээженнер шупту улусту сонуургап, сонуургадып чоруур, олар кичээңгелиг, сагыш човангыр, харам чок, чогаадкчы салым-хуулуг, эки чүүлдерни шилип, тып билер, кайгамчык харылзаачы, эр кижилерниң чүрээниң одун белени-биле кыпсыптар, ынчалза-даа бодун тогдунар чаңылдыг, ынчап барганда, олар бөрү кежи кеткен хойга дөмейлежир. Бир эвес хой бодунга хөлүн эрттир ынак эвес, өскелерни үнөлөп билер болза, эки таланылыг, бүзүренич, эш-өөрлүг, дузааргак, шынчы сеткилдиг, сагыш човангыр, угаанныг сүмелекчи — оон өскээр баспас оруу ол. Ынчангаш Хой чылдыглар хөлүн эрттир боттарыңар тогдунмай, өйүндө чорунар!

Бо чылын согур душ (случай) база болгулаар, чамдык Хой чылдыг кижилерниң аксынче аас-кежик душ бооп кирер чадавас, оожум манаңар! Бо чылдың март-апрель айларда чогаадкчы планнарны, ажи-төл, ажил-

дыска турда, өг-бүлө тударының эң эки үези, таныжып билчириңниң, шын шиитпирниң үези, кижини бүрүзүнүн үезин түңнээр үе, чөрүлдээлер шиитпирлээр үе, кижилер-биле харылзааларны быжыглаза эки (үези — август — октябрь)

Ам 2003 чылдың сентябрьда Юпитер сылдыс Дева сылдыска чоокшулажыр үеде, ынчан үрегдээшкынер, корумчурум кошкап, садыг-саарылгага акша үези кудулаар, херээженнер бүгү кол рольдарны ойнаар. Бо үнген чүс чыл Россияга эң эки чыл деп Кувин Паранстин астрология номунда тодаргай бижээн. Хой азы (Өшкү) чылдыг херээженнер кончуг талантылыг болгаш амыдыралчы, кымның эжини каян соктаарын билер. Хой чылдыглар (1907, 1919, 1931, 1943, 1955, 1967, 1979, 1991, 2003, 2015) кадыг, быжыг, хой дег ыттавас, караа кылаңайнып чыдар, хөй чүве чулчурбас, шынчы, төлөпиг кижилер. Бо чылын Хой чылда төрүттүнген кижилер кандыг боор эвес көрээлиңер:

кижини от олутта, кыс кижини суг олутта чогуу эки, 1967 чылда төрүттүнгеннер Март сылдыстыг (дайынзырак) от олутка төрүттүнген, 6 ак меңгилиг, кыс кижини от олутта, эр кижини суг олутта, 1979 чылда төрүттүнгеннер Сатурн сылдыстыг, довурак олутка төрүттүнген, 3 көк меңгилиг, эр кижини отта, кыс кижини сугда олурар, 1991 чылда төрүттүнгеннер Венера сылдыстыг, демир олутка төрүттүнген, 9 кызыл меңгилиг, эр кижини сугда, кыс кижини отта олурар, 2003 чылда төрүттүнгеннер Меркурий сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, эр кижини отта олурар, кыс кижини сугда олурар.

Бо үнүп турар Хой чылында Тывага изиг чай, соок кыш, суг чайык, үптээшкин, оорлаашкын, эрге-дужаал ажыглаар чоруктар, айыылдыг чаңык-динмит, чер шимчээшкинери бооп болур, аас-дыл, чаргычаалы, кем-херек үлгедиш-киннери, ашак-кадайның чарлыр-чирлир чоруктары уламчылаар. Аргалыг болза кижини бүрүзү

дигир болгай. Өртемчейде Ак, Караны өңнеп кааны ол, бөгүн эки, эртен багай, Ак, Кара үргүлчү солчуп чоруур болганда, чуртталга база ыңдыг.

Хой чылдыглар чылыңар кирер болгай, үстүндө айыттым ышкажыл, ынчангаш Шагаа үезинде-даа, эрте-даа бергенде лама-башкыларга хей-аьдыңарны көдүрүп, хай-бачыдыңар арылдыр мөргүлгө кирип, тейлеп алынар, оон башка силерге багай чүве болбаза-даа, кады-кожа чурттап олар, ажи-төлүңерге, дергүл-төрелиңерге энергия, хай-халавыңар халдап, силерден ойза хөңнү. Силерниң мага-бодуңарга, чуртталгаңарга өскерилгелер бооп болур.

Ынчангаш бо чылды аас-дыл, хай-халап чок, эпиги-найыралдыг, чаңгыс ада-иениң төлдери дег эрттирп көрээлиңер! Үе-шаг берге-даа бол, өлүм-чидим, хай-халап агаарга, черге, суг-чарга болуп-даа турза, хей-аьдыңар көдүрүп, ундараваңар! Өршээ, Бурган!

Мадон МОНГУШ.

Эрткен неделяда "Шын" солуннун бөлүк ажилдакчылары Шагаа байырлалының бүдүүзүндө республиканың мурнуу кожууннарынга чедип, ында чоннун ажил-ижи, амыдырал байдалы-биле танышпышаан, 2003 чылдың чартык чылында ук солуннун чагыдылгазынга хамаарыштыр чарлатынган конкурска чоннун киржилгезин сонуургадывыс. А узун оруувустун бир дугаар доктаалы Кызыл-Арыг суурга болгаш ол черде өөреникчилерниң дузалал школазындан эгелээн.

Танды кожууннун Балгазын суурунун Кызыл-Арыг арбанын 5 чыл бурунгаар Сергей Артельевич Сат даргалап эгелээн. Ында ниитизи-биле 508 чурттакчы бар, 130 өөреникчилик школа-интернат, 2 садыг база чоннун кадыгы дээш фельдшер, суурунун биче-жек клубу чоннун кичээңгелин хаара тудуп турар. 108 өрегеден 56 кижини пенсионерлер, 5 назы четпес инвалид уруглар база

күш-ажылдын 11 хоочуннары чурттап турар.

Арбан даргазы Сергей Саттын дыңнатканы-биле алырга, социал амыдырал талазы-биле эң эки амыдыралчы суур деп санадып турар. Оларның кол амыдыралы, 2 школага даянып алгаш, өг бүрүзү мал-маганны тудуп, картошка, ногааны тарып турар. Ажил чок кижилерге хамааржып турар 23 аныяктар бар, черле

ТАЙГА ЭДЭЭНДЕ СУУР

ынчаш суурунун чонунун колдуу аныяктар-даа болза, корумчурум, оор-сук айтырыы өршээлдиг чер болду. Чоннун пенсия, пособиеси, ажилдап каан акшашалың үезинде үнүп турар.

Кызыл-Арыгнын турару туржу тайга эдээ, онзагай арыг агаарлыг, мунгаш черге олургаш үнүп кээрге, карак чылчырыктаар ак харлыг, чараш-даа чер чорду. Ындыг боорга чоок-кавының чурттакчы чону болганчок ынаар көжер, чурттаар чер-ле айтырып алза, бажың-балгатты саат чокка тудуп алгаш, амыдыралын уламчылап, мал-маганны өстүрүп турар. Ындыгларга колдуунда башкылар хамааржыр. Арбан даргазы Сергей Артельевичиниң чугаазы-биле алырга, үстүкү черлерден идиг берип, деткимче кадар чүве болза, алыс турар чериниң аайы-биле ыяш дилдирер чер тургузуп алган болза деп планныг. Ону тургузуп апса, ажил чок кижини деп айтырып турбас хевирлиг. А чоорту чөпшээр-жилгени ап, суму кылдыр-даа тургустуна бээр болза, боттары чагыргалыг болур, ол улам эки.

Аңгы черге хамаарылгалыг болурга, бир талазында, бергези хөлчок. Өске улустун холун шимчээрин манаар. Бо талазы-биле берге айтырылганың бирээзи — чырык болуп турар. Чоокта чаа 8 км черден чырык

дамчыдар сывырындакты оор алган. Амгы үеде хандырылганы Шуурмактан алыр кылдыр каткан. А ол чер хадааш туруптар, оон уламында чырык дескизи-биле өжер. Хоойлу езуугаар алырга, суму тургузарынга чурттакчы чоннун саны 500 чедерге чөпшээрелдиг деп турар. А оларның саны оон ажып турар. Үе чеже-даа берге турза, чоннун амыдырал дээш чүткүлдүн эскердивис. Кызыл-Арыгнын өреге бүрүзү оранчок делгем-делгем шөлдерлиг. Чоннун амыдыралыңга немелде курлавыр езулуг-ла кат, тоорук ораны ол деп болур.

Боттарың боттары хандыртынар сорулганы Кызыл-Арыгнын чону база чандыр баспайн, садыг-саарылганың биче хемчээлдиг четкилерин, хлеб быжырар черлерни тургускулаан. Ийи школаның боттарында чагай хлебти хүннүн-не быжыргаш, чемге ажыглап турар. Хөй сүт саанныг улустун артыкшылдыг сүдүн, сметанын моон соңгаар

садылларга экеп садарын чурумчудар деп көрүп турары база-ла чүүлдүг. Шак мындыг байдалдар-биле боттары боттарың деткичилеп тургаш, Шагаа байырлалын база демдеглээрлер. Чаңгыс таарымча чок чүүл — Балгазынга хамааржыр болгаш тускай көрдүнген акша-төгери чок, ол арай берге. Ынчалза-даа культура-массалыг ажилдар, темалыг кежээлерни школаның ажилчынары боттары эгелээр, оон-биле катай хөй-ниитиниң кичээңгелин боттарыңче угландырып, бүгү-ле чүүлдерни чаңгыс темалыг, чаңгыс аай угланьышкынын кылдыр эрттирер сорулганы салып турарын Сергей Артельевич Сат биске дыңнатты.

Чимисмаа МОНГУШ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

ОЛ ӨСКЕ КИЖИ ЭВЕС

Дал-ораны мал-маган-биле бүргеткен, чорук-херээ бүдүгүр ук-төөгүлүг өг-бүлөгө Сергей Оюн төрүттүнген. Авазының ады Александра, кожа-хелбээлери — Шуралаар; адазының — Мөңгө. Фамилиязы — Оюн.

Бо удаада суму, кожуунунга хей-хей кодан мал өстүрүп келген, ылаңгыя төвелери-биле сураглыг чораан Мөңгө Оюннун оглу Сергейниң дугайында материал бижир деп бодап алдым. Мээң билишким-биле алырга, ол чаш оолак-ла болгай. Чоокта чаа-ла анай-хураган аразынга ойнап, каш бодаганнарның тевиинге алзып чорду. Бир сураан дыңнаарымга, көдээ ажил-агый институтунда студент оол апарган. Орус, тыва, бурят оолдар,

кыстар аразынга өөредилгеге онза ылгалдын көргүскен. Көрүжү, дурт-сынны-даа хөрлүг, эрний эрези.

Шаг-шаа-биле турар эвес. Ол ам анаа-ла Серезжа, Сергей эвес, Сергей Мөңгеевич деп хундүлээр денелче көдүрүлгөн. Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының мал ажил-агыйының талазы-биле оралакчызы.

2002 чылда оон күш-ажы-

лының ачы-хавыязы кестү берген. Бай-шыдалдыг амыдырап-чурттаарының арга-хевирин малчыннарга ол санап тыпкан. Массалыг информация чепсектеринге С.М. Оюн ук-уг-шигни доктаамал тайылбырлап чоруур. Колдуунда кады ажилдап чоруур

Ачалыгда — ачылыг

эш-өөрүн дамчыштыр. Эрткен чылдың көргүзүлгөринин каш дакпыр бадыткалы февраль айда албан езузу-биле доктааттынар. Баш удур саналгалар-биле алырга, 2003 чылдың январь 1-ге хамаарыштыр алырга, малдың бүгү

чүзүнү республикада өскен. Мыйыстыг бода мал 89894-тен 92243 четкен. Өзүлдө 103 хуу. Чылгы мал 22750-ден 23095 баш четкен. Өзүлдө 102 хуу.

Кайын ындыг боор деп чугаа тургустунуп болур. Ындыг-ындыг деп бадыткап олур мен. Яамы бир дугаарында субсидияны (акша дузаламчызы) боттут ажыгалаан. Ол чорук көскү ужур-дузаны ойнаан. Мал бажы-биле орна-жилганың оруу яамының мал ажил-агый департаментизи дедир төвө дег дуй чыдыпкан. Ынчангаш шээр, бода, чылгы малдың өрө-шире орнунга баары барык соксаан. Бартер дугур-жулга-биле садыг 70 хуу кызыр-ылган. Мал ажил-агыйының килдизи департамент апарганы, мал ээлериң хевирлеттинип

орары, мен бодаарымга, Сергей Мөңгеевич Оюннун аңаа кириген үлүү бар.

Амыдырал-чуртталга, төрөл бөлүк болгаш тала-дугай айы-биле С.М.Оюн менээ өске кижиге эвес. Мен каш он чылдарның дургузунда парлалга хоочуну Оюн Хавынаевич Өпеен-биле кады-кожа бир баг болдум. Оң уругларының бирээзи Лариса-биле кады ажы-төлүн бүдүштүт, эрес-кежээ кылдыр кижизидип турар. Ылаңгыя бичии уруу чүгле эки өөреникчи эвес, алдыгы классчы назынныглар ортузунда ыраажы, танчычы, омак болгаш сергек.

Адалар үлегерлигге өг-бүлө, ажы-төл өөрүшкү-маңнайлыг.

Дартан-оол ЕНДАН,
күш-ажылдың хоочуну.

ХАМ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Кижиге — бойдустан хуулгазын чаялгалы. Кижиниң угаан-бодалы-даа, мага-бодунун ажылы-даа бойдус-биле сырый харылзаалыг. Бойдустан күштери кижиниң амыдыралын уштап-баштап чоруур. А хам кижиниң өскөлдөрүн ылгалдыг онзагай шынары — ук күштерни көрүп, олар-биле харылзаа тудуп шыдаары.

Хам кижиге чаян-дөстүг, ук-ызыгуурлук болур. Ол чер-чурт, даг, суг, чевег-хөөр ээлери-биле харылзаалыг. Чүңү-даа кылдырда, от, суг, чер-чурт, тайга-сын дагыларда, хам кижиге ук каракка көзүлбөс күштерниң чугаазын, айттышкынын күссөдир, бичи-ле өскөөр чугаалаарга, ол чүвөлөр хомуудай бээр. Анаа кижилер хамнаар чорукка өөренип ап шыдавас, чүгө дээрге хам чаян дөс бойдустан кижилерге ховар бээр шанналы, онзагай чаялгалы болур. Ол колдуу шын-даа болза, бот дугайты хамнаар чорукка кижиге бүрүзү өөренип ап болур деп санап чоруур мен. Чүгө дээрге кижиге бүрүзү бойдустан төлү, оон бир кезии, чаялгалы, амыдырап-чурттаарыңа, ылаңгыя дириг болуруңа, бодун болгаш долгандыр бүгү-ле чүүлдерни медерээринге күштү, дөстү бойдустан бичии-даа үзүктел чок ап турар болганда, бодунун ээлчээнде сагыш-сеткилин арыглап, сайзырадып, бойдус-биле чаа харылзааны ажыдып, хам чаян-дөстү бодунга оттуруп ап болур.

Ала-чайгаар төрүмелинден хам чаян дөстүг улус хөлчөк эвээш болурун тыва чон билер. Ындыглар чангыс черге кады ажилдап болбас. Күштери каккылажып кижиге бээр. Ол дугайын мындыг чижек-биле бадыткап болур мен. 1993 чылдың июнь 3-те Кызылдың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга даштыкы США, Канада, Австралия, Финляндиядан келгилгез хамнар-биле тыва хамнар кады хамнаан. Ынчан башкыыс М.Б.Кенин-

Лопсан чапсар үезинде: «Тыва езуда хамнарны чангыс черге чырга, айылыг. Көргөн-билгениң чугаалап көрөм» — деп менден айтырды. Башкыысты көөрүмгө, сагыш-сеткили эңдөөн хевирлиг. «Ийи тыва хам баштады, бир даштыкы хамны соннады — үш эр хамның оран-савазының хаязы кадыг, чыл четпес-тир» — дидим. Ол-ла хевээр болган. Ийи тыва, бир даштыкы хам чыл четпейн өлгөн. Олар дээрге езулук хамнар-ла болгай. Хей чангыс черге чыылганнар.

Хам кижиге чер, суг, даг, чер-чурт ээлери-биле харылзаалыг деп үстүнде чугаалаан болгай

Чүдүлгө-сүзүглел

мен. Чон билер, дыңнаан-даа болза, маңа база тодарадыр бижир бодай-дыр мен. 1996 чылдың июль 2-де Австрияның төвү Вена хоорайдан 100 км. ыракта Курьяк (Ведьма) даанга дыка хей кижилер чыгып келген. Оларның аразында 50 ажыг австри хам бар болган. Бир австри удуртукчу: «Россияга Николай II хаанның үезинде силерниң чуртуңарга чораан эртемденнер, садыгчылар, аян-чорукчулар тыва хамнар чагсты чагдырып, аястырыптар деп бижип турганын чангыс эвес удаа номчаан мен. Бистиң бо чер кааннаан. Синоптик эртемден-нерниң санап турары-биле алырга, чагс 6-7 хонгаш чаар дээн. Силер ам бо дораан чагс чагдырып болур силер бе?» — деп бистен айтырды. «Боттарыңар хамнарыңар хоржок бе?» деп айтырдымыс. «Бисте ындыг хамнар амдызында чок. Бо келген хамнар дээрге силерниң канчаар чагс чагдырарыңарны сонуургап көөр дээш албан-биле мында келгеннер». Бис-даа кезек ыт чок олур бис. «Азы шыдавас силер бе?» — деп бо. Оон боттарының дылыңа чугаалажып,

хөлчөк-ле каттыржып эгелдилер. Ишти-хөңнүм көдүрлүп шыжыкканымдан: «Мен бержип көрей» — дидим. «Кажан чагдырар силер?» — деп айтырдылар. «Эртен» — дидим. «Эртен бе, кезээ бе?». «Эртен маңа кажан кээр силер, ынчан чагдырар мен» — дидим. Эртен 5 шакта шупту маңа кээр болдулар. Ол хүн олардан аш-чем эккелдирип алгаш, Курьяк даанга аажок чалбараан мен.

Эртенінде 5 шакта дедир чедип кээривиске, дүүнү австри хамнар-даа, чон-даа аажок хейү-биле чыгып келген болду. Дээрниң хиндинде хир чок, аяс, арыг. Тывадан барган эш-өөрден ыттар кижиге-даа чок, чүгө черже-ле көөр мындыглар. Дүүнү кыжырмак журналистер улам дам каттыржып турлар. Дериг-дүңгүрүм кеткеш, алганып, чер-чуртум Улуг-Хемниң ээлериң, Дунай хемнин, Калчан, Курьяк дагларның ээлериң кыйгырып эгеледим. Таптыгла үш минута безин четпээнде, Курьяк дагның артындан булут үнүп келген соонда, чагс-даа сидиредип-ле келди. Оон шуут кудушкунче шилчий бээрге, оон чоруптувус. Бисти кочулап турган журналистерниң аксы хак дээн. Чыылган чон, австри хамнар ол чорукту дыка магадан. Чагс хондур чагаш, үерлей берген.

Оон маңа, Тывага, херек үелерде чагстарны чагдырып турганымын чон билер. Суг ээлериң ачызында сугга дүшкен кижилерниң чыдар, үнер черлерин айтып берип чордум. Бүүрээ багай, тыртар аарыг кижилерни экирти эмнеп чордум. Оларның өөрүп четтирген бижиктерин тураскаал кылдыр камнап, кадагалап чор мен. Ол бүгүнү от-көстүң, чер-чурттуң, оран-таңдының, хем-даланың, Тос-Дээрниң, Долаан-Бурганың ачы-буяны, ээ көргөни деп санап чүдүп, чалбарып чоруур мен. Сайлык-оол КАНЧЫЫР-ООЛ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ!

ЯНВАРЯТТАРГА

Шупту январь айда төрүттүнген мээң эң чоок, эргим кижилеримге:

Суг-Аксында чурттап чоруур чангыс хүн төрүттүнген адашкылар Шой Даклай-оолович Монгушка, хеймер кызы Белекмаазынга, ол-ла айда төрүттүнген өөнүң ишти Римма Деспичековнага; Хөндөргөйде чурттап чоруур январьда төрүттүнген иешкилер Клара Алдын-ооловна Сатка, уруу Надаждага; Кызылда чурттап чоруур Татьяналар хүнүнде төрүттүнген Татьяна Даклай-ооловна Ооржакка, Каң-Чүрек Даклай-оолович Монгушка,

эргим хүндүлүг күдээм Анатолий Үзенович Кара-Салга, чээним Шолбан Дамдын-чапович Ховалыга, чээнирим чаптанчылары Аянушкага (Барби), Баазанга (Базикога), улуг олгум Сүхемге, энерелдиг эжим, оолдарым авазы Карбы Доржуевнага аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажил-ижинге чедишкениңиң сеткилим ханызыңдан күзөвишаан, Шагаа уткуй байыр чедирдим.

Комбуржап Алдын-оолович ХОВАЛЫГДАН.
Суг-Аксы суур.

“ШЫН” — 2003

КЫМГА-ДАА АЖЫКТЫГ

Тес-Хем кожуунда “Шын” солунун чыгыдылгалы кайы хире чоруп турарыңа почта начальниги Сагаан-оол Санчаттан билип алдымыс. Чурттакчы чон эвээш-бичии-даа болза, өг-бүлө бюджетиниң байдалын барымдаалап солуннарны чагыдып ап турар. Ынчалза-даа эрткен чылгы сантуң-биле деңгээрге, дыка эвээш. Январь 24-түн хүнүңгө чедир кожуунда “Шын” солуну чагытканнарның саны 157-ле кижиге. Пенсионерлер, культура ажилдакчылары чагыдылгалга эңидеп кейлиг киржип турарың ол демдегледи. Чаржынчыг чүвө чүл дээрге, албан черлери, организацияларның чагыдылганы шуут утканы. Кожуунуң төп эмнелгези дээн ышкаш, улуг организациялар куруг хевээр. Эмнелгениң аңгы-аңгы салбырларында эмнедип турар аарыг кижилер “Шын” солуну номчуур, республикада бөгүңү байдалды билип алырга чок.

Сумуларда чагыдылганың байдалы база-ла багай. Ак-Эрик-

те 35 “Шын” солун чагыттыңган. Эң-не хейү ол. Өскелеринде 15-20-ле четсе экизи ол. Суму чагырыкчыларының солужар үези кээрге, ындыг ийикпе, чоннун чагыдылгалы ала-чайгаарлаашкынче кирген.

Оон мурнунда кожуун чагыргазы чагыдылгалга улуг кичээңгейни салып, байдалы берге өг-бүлелерге чагыдып бээриниң аргазын тып турган. Ынчангаш солунуң номчуп чангыга берген кижилер бо чылын уламчылай чагыдып ап турар болду. Чурттакчы чонун, ажил-ишчилерниң чагыдылгалга сонургалды ук кожуун, сумунуң азы коллективтин удуртуп-башкарып олурар кижилеринден база дыка хамааржыр дээрзин сагындырып каары артык эвес болгу дег.

“Шынны” чагыдып ап, ажил, амыдыралыңарны өскөлөр-биле деңге солун арныңа чырыдып, мурнуку одуругда чоруп оорлар-биле деңге-жириң сүмеледивис. Чагыдылгалыг боору — кымга-даа ажыктыг.

Бистиң корр.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

2003 чылдың январь 5-те Новокузнецк хоорайже бар чорааш Розалия Конгуровна НАТСАКТЫҢ чидиргени, 1998 чылдың март 3-те №176 Чарлык-биле тывыскан №545443 “Күш-ажылдың хоочуну” деп дептерниң читкениң барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективни.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдизери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7450. Чагыг 12.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгалыңың чорудулгалыңа контроль болгаш бүрткелениң Тыва девискээр эргелелиңге бүрткөттинген.

Бүрткөттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязыңа парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.